

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Narcisa Šabić Hodžić

Sodobna politika Bošnjakov

Magistrsko delo

Ljubljana, 2014

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Narcisa Šabić Hodžić

Mentor: red. prof. dr. Jernej Pikalo

Sodobna politika Bošnjakov

Magistrsko delo

Ljubljana, 2014

*Zahvaljujem se red. prof. dr. Jerneju Pikalu
za mentorstvo in strokovno pomoč pri nastajanju magistrskega dela.*

*Posebna zahvala gre moji družini,
ki me je brezpogojno podpirala skozi študij in življenje.*

Sodobna politika Bošnjakov

Osnovni cilj v tem magistrskem delu je bil ugotoviti, ali je identiteta Bošnjakov po njihovi turbulentni preteklosti ter nedavni srbsko-hrvaški agresiji in genocidu še vedno šibka ter ali je to razlog, da v času političnega pluralizma v Bosni in Hercegovini ne morejo priti do izraza. V prvem delu magistrskega dela je krajši zgodovinski pregled razvoja državnosti Bosne in Hercegovine od časa Banovine Bosne do razglasitve neodvisnosti leta 1991 in podpisa Daytonskega mirovnega sporazuma leta 1995. Po dolgotrajni negaciji bošnjaštva in intelektualnega zatišja magistrsko delo identificira smernice za novo bošnjaško miselnost s predpostavko o ogromnem neartikuliranem bošnjaškem potencialu za vzpostavitev in ohranitev demokratične, prosperitetne Bosne in Hercegovine. Kljub temu, da je v času agresije bil nad Bošnjaki izvršen genocid, je bilo po analizi paradigme Bošnjakov ugotovljeno, da lahko svojo kontinuiteto razvijajo onstran (včasih maščevalnega) populističnega etnonacionalizma, saj je kozmopolitizem v Bosni in Hercegovini tradicionalen, multikulturalnost pa Bošnjakom imanentna tudi v sodobni politiki.

Ključne besede: Bošnjaki, identiteta, državnost, nacija, multikulturalnost.

Contemporary politics of Bosniaks

The aim of this paper was to discover whether the low strength of identity of Bosniaks is the reason of their passiveness in the present political pluralism in Bosnia-Herzegovina after Serbian-Croatian aggression and genocide. In the first part, there is a short historical overview of development of Bosnian state from middle ages to declaration of independence in 1991, and the Dayton peace agreement in 1995. After long (ongoing) negation of identity of Bosniaks and their intellectual vacuum, there are some directives of modern thought of Bosniaks, which tend to articulate their vast potential for establishing and sustaining democracy and prosperity in Bosnia-Herzegovina. Although genocide was committed against them, the analysis of paradigm of Bosniaks manifests their ability to develop their sociopolitical continuity beyond (sometimes revengeful) populist ethno-nationalism – for cosmopolitanism in Bosnia-Herzegovina is something traditional, and multiculturalism of Bosniaks turns out to be immanent to their contemporary politics.

Key words: Bosniaks, identity, state, nation, multiculturalism.

KAZALO

1	UVOD	7
1.1	HIPOTEZA	9
1.2	TEORETSKI OKVIR	9
1.3	METODOLOGIJA	11
1.4	STRUKTURA DELA	12
2	RAZVOJ DRŽAVNOSTI BOSNE IN HERCEGOVINE	13
2.1	BANOVINA BOSNA IN KRALJESTVO BOSNA	13
2.2	OSMANSKI AJALET BOSNA	14
2.3	AVSTRO-OGRSKI CORPUS SEPARATUM	15
2.4	BOSNA V DRŽAVI SHS IN KRALJEVINI SHS	15
2.5	BOSNA V KRALJEVINI JUGOSLAVIJI	16
2.6	FEDERALNA BOSNA IN HERCEGOVINA, LJUDSKA REPUBLIKA BOSNA IN HERCEGOVINA TER SOCIALISTIČNA REPUBLIKA BOSNA IN HERCEGOVINA	16
2.7	OD REPUBLIKE BOSNE IN HERCEGOVINE DO DRŽAVE BOSNE IN HERCEGOVINE	18
3	PARADIGMA BOŠNJAŠTVA	20
3.1	SKUPINE BOŠNJAKOV	21
3.1.1	GORANI (GORANCI)	22
3.1.2	TORBEŠI	22
3.1.3	MUSLIMANI V NOVOPAZARSKEM SANDŽAKU IN ČRNOGORSKI MUSLIMANI	23
3.1.4	BOŠNJAKI V BOSNI IN HERCEGOVINI	24
3.1.4.1	KRSTJANI, DOBRI BOŠNJANI ALI DOBRI LJUDJE V SREDNJEM VEKU	25

3.1.4.2	BOŠNAKLAR OZIROMA BOŠNJAKI V OSMANSKI VLADAVINI.....	25
3.1.4.3	MUHAMMEDANER V AVSTRO-OGRSKI.....	26
3.1.4.4	MUSLIMANI (Z VELIKO ZAČETNICO) V JUGOSLAVIJI.....	27
3.1.4.5	BOŠNJAKI V ČASU RAZPADA JUGOSLAVIJE, AGRESIJE NAD BOSNO IN HERCEGOVINO IN DAYTONSKEGA MIRU.....	28
3.2	BOSANSKI JEZIK.....	30
4	SMERNICE ZA NOVO MISELNOST PRI OBRAMBI BOŠNJAŠTVA.....	32
4.1	MEDNARODNO-PRAVNO PRIZNANJE DRŽAVE	32
4.2	REINKARNACIJA BOŠNJAŠKE NACIJE	33
4.3	NACIONALNA IDENTITETA BOŠNAJKOV.....	33
4.4	BOSANSKA VOJSKA.....	33
4.5	KADROVSKI POTENCIAL BOŠNJAKOV	34
4.6	NARAVNI RESURSI V BOSNI.....	35
4.7	KULTURA	36
4.8	OBJEKTI IN SPOMENIKI	37
4.9	ISLAM.....	37
4.9.1	ISLAMSKA SKUPNOST V BOSNI IN HERCEGOVINI.....	38
4.9.2	STRPNOST DO DRUGIH RELIGIJ	40
4.9.3	ISLAM KOT DEJAVNIK V BOŠNJAŠKI IDENTITETI	41
5	MODERNA BOŠNJAŠKA POLITIKA	45
5.1	POLITIČNA IDENTITETA BOŠNJAKOV	47
5.2	ETNONACIONALIZEM PRI BOŠNJAKIH.....	51
5.3	GENOCID	54
6	ZAKLJUČEK.....	59
7	LITERATURA.....	66

1 UVOD

V trenutkih, ko je v Bosni in Hercegovini (BiH) poleg globalne gospodarske krize tudi najhujša politična kriza od konca agresije in podpisa Daytonsko-pariškega mirovnega sporazuma leta 1995, se med številni vprašanji porajajo tudi tista o demokraciji. Po predhodnem raziskovanju kompatibilnosti islama in demokracije (v diplomskem delu) bomo ugotovljeno v magistrskem delu deduktivno aplicirali na Evropo oziroma Balkan, oziroma poskušali spoznati politično posebnost in individualnost Bošnjakov tudi na osnovi splošnega znanja o muslimanskih skupnostih in islamu (Demirović 2003). Zanima nas torej politična identiteta Bošnjakov, ki jo bomo aplicirali na vprašanja družbeno-političnega diskurza. Pri tem bomo poiskali morebitne alternative (na primer intelektualne) za artikulacijo idej oziroma potencialov za vzpostavitev demokracije, in sicer potencialov tistega prebivalstva v BiH, ki je poleg vesplošne teritorialne, državno-pravne, politične in kulturne negacije svoje individualitete, v času vojne pretrpelo najhujše človeške in materialne izgube, o katerih v svojih pretresljivih zapisih iz dni vojne pričajo Taljić (1993), Gavrankapetanović (1994), Duraković (1994) in mnogi avtorji.

V BiH se je po vojni vzpostavilo zelo kompleksno politično stanje, ki je glede na težavnost v zadnjih letih doseglo vrhunec. Pogled na dve entiteti in en distrikt, zelo kompleksno razčlenjeno strukturo oblasti, ki je neučinkovita, korupcijo, ogromno birokracijo, ter druge povojne gospodarske in socialne posledice, ne pušča mnogo upanja. Med konstitutivnimi narodi vladata nezadovoljstvo in nestrpnost, ki se v okviru etno-nacionalistične politike konstantno reproducirata skozi populizem in oportunitizem vladajočih oligarhij iz obeh entitet. Ob ravnodušni in nekonkretni poziciji mednarodne skupnosti, ter občasnih nevarnih separatističnih izjavah iz uradne Banja Luke se vprašanja o fizičnem obstoju in političnem položaju porajajo predvsem v bošnjaških vrstah. Demokracija se tako zdi vse prej kot pa prioriteta.

O tej balkanski državi, ki jo kot tako neredko določajo politična nestabilnost, korupcija, gospodarska in družbena zaostalost (Robertson 2004), bomo torej karseda kritično – onkraj takšnega stereotipnega slikanja balkanskih zgodovinskih realnosti (Mazower 2008) in balkanističnega diskurza (Todorova 2001) – raziskali, kakšna je politična vloga njenega večinskega (muslimanskega) prebivalstva – Bošnjakov, obstoj katerih naj bi

temeljil ob dveh pogojih: islam kot pogoj esence in država BiH kot pogoj eksistence (Velić 2010).

V tem magistrskem delu se ne želimo preveč na široko ukvarjati z zgodovinskimi oziroma kronološkimi dogajanja na teritoriju današnje Bosne in Hercegovine, čeprav so zgodovinska pričevanja, primarni viri in kronološka umestitev dejstev ključnega pomena – predvsem, ko govorimo o bošnjaški identiteti, in to bomo v nadaljevanju (načeloma deskriptivno) tudi navedli.

Ko enkrat spoznamo zgodovinske temelje sodobne države Bosne in Hercegovine, se lahko podrobneje lotimo analize identitete Bošnjakov, njihovega položaja, prizadevanj in vloge, predvsem pa njihovega družbenopolitičnega potenciala. Naš fokus bo torej *bošnjaška* sedanost zavoljo *bosanske* prihodnosti.

V analizi nas poleg bošnjaške politične, kulturne in državno-pravne kontinuitete oziroma afirmacije zanima tudi njihovo izkustvo negacije. Na tem mestu bomo zato eksplicitno priznali,

- da se je na teritoriju sodobne Bosne in Hercegovine v obdobju 1992–1995 dogajala vojna, ki jo opredeljujemo kot srbsko in/ali hrvaško agresijo oziroma vojno z mednarodnim značajem, kar je 21. februarja 2007 potrdilo tudi Meddržavno sodišče v Haagu,
- da je na področju Srebrenice, Prijedora, Omarske, Foče, Zvornika, Vlasenice, Višegrada in drugih krajev pobojev (masakrov) nad Bošnjaki izvršen genocid,

in nadaljnjo analizo gradili na takšni opredeljenosti in na takšnem, jasnem stališču. Vojna ima zaradi humanitarnih posledic vedno ogromne čustvene razsežnosti. In vendar se poleg tega, da se ograjujemo od nacionalizma in se zavezujemo k maksimalni objektivnosti pri raziskovanju, ograjujemo tudi od fašizma in na tem mestu nasprotujemo vsakršnemu oporekanju človekovi telesni nedotakljivosti in življenju, ter nehumanemu kršenju človekovega dostojanstva.

Bošnjaška identiteta se glede na njen kompleksen razvoj zdi kot izredno trd oreh, ki ima več plasti oziroma slojev. Eden izmed teh slojev je zatišje, (nasilna in namerna) prekinitve bošnjaške identitete oziroma vakuum miselnosti Bošnjakov in njihova posledična dolgoletna družbeno-politična pasivnost. Drugi sloj je latentni

etnonacionalizem, ki se poraja v sodobnih bosansko-hercegovskih okoliščinah povojnega političnega pluralizma de jure in njegove osiromašene demokratičnosti de facto.

Menimo, da se bošnjaška (predvojna in vojna) žrtev ne sme sprevreči v nagle nacionalistične spazme ogorčenosti, saj le-to v Bosni in Hercegovini lahko pelje le do vedno novih političnih kriz in potencialnih napetosti. Zavedamo se, da tudi nas (v akademskem smislu) takšno stališče ne pelje daleč – kaj šele do jedra tega trdega oreha.

Naj razloge in motivacijo za pisanje tega magistrskega dela podkrepimo še s pozivom Hamdije Pozderca (2008, 24):

To, zakaj Muslimani niso bili prej priznani kot nacija, je enako, kot da bi me vprašal, zakaj Kulin Ban ni uvedel samoupravljanja. Kar pa se tiče imena – mogočnejši od nas nam niso nadeli imena Bosanec. Rojak, no – za nas je bilo pomembno, da nas priznajo pod katerimkoli imenom in da nas dajo v Ustavo, ime pa se lahko spremeni, ko se za to vzpostavijo pogoji. To je stvar plebiscita, in lažje bo kasneje reševati vprašanje imena, naroda in nacije. Vi mladi nadaljujte z raziskovanjem in dokazovanjem. Moja generacija ni zmogla več.

1.1 HIPOTEZA

Zatišje bošnjaške politične identitete, ki ga Demirović (1999) opredeli kot sociološki, politološki in zgodovinski teoretsko-znanstveni vakuum, z nekaj znamenitimi preporodi, ki so jih v bošnjaško preteklost klasificirali in umestili Filandra (1998), Imamović (1998, 2006a, 2006b), Ibrahimagić (1998, 2009) in Zgodić (1998), je temelj naše osnovne hipoteze: identiteta Bošnjakov je po/kljub turbulentni preteklosti, ter nedavni srbsko-hrvaški agresiji in genocidu še vedno šibka, posledično pa tudi v času političnega pluralizma ne morejo priti do izraza, vendar imajo ogromen neartikuliran potencial za vzpostavitev in ohranitev demokratične in prosperitetne BiH.

1.2 TEORETSKI OKVIR

Glede na temo in vprašanja bomo v raziskavi teoretično načeloma izhajali iz postavk dvojne hermenevtike. Po Giddensu je namreč izredno pomembno preučiti tudi to, kako ugotovitve družbenih ved povratno konstitutivno vstopajo v svet, ki ga same opisujejo,

in se zato koncepti družbenih ved ne proizvajajo neodvisno (Giddens 1987, 20). Pri sodobni politiki Bošnjakov gre namreč za vprašanja, ki imajo velik kulturni naboj. Kot Bošnjakinja oziroma del druge generacije slovenskih državljanov s koreninami v Bosni in Hercegovini se zavedam morebitnega subjektivnega pristopa k pisanju tega magistrskega dela. Kot politologinja pa bi želela na tej točki izpostaviti svojo lojalnost h kritičnemu pristopu, in distanciranje od ideološkosti. In vendar, raziskovala in pisala bom o narodu, nad katerim sta bila med leti 1992 in 1995 izvršena agresija in genocid, pri čemer me pretekle negativne izkušnje v bošnjaški kolektivni zavesti vodijo kot motivacija za raziskovanje o tem, kako lahko Bošnjaki vplivajo na boljšo prihodnost BiH. Tako bom v skladu z dvojno hermenevtiko morebitno subjektivnost v interpretaciji izkoristila kot kreativni potencial – torej kot nekaj pozitivnega in celo nujnega, kot pogoj za raziskovanje in znanje, da bi razne tekste umestila in primerjala z že znanim (Lukšič in Pikalo 2007).

V naši raziskavi lahko iščemo dobre teoretske postavke tudi v zapuščini ameriške pragmatične misli, ki se jo da aplicirati tako na Bosno in Hercegovino kot tudi na globalna vprašanja demokracije. Kot pravi Mujkić (2010), so teme današnjih razprav v Bosni in Hercegovini o umestitvi etničnega, ter vsa resna vprašanja o tem, ali lahko sploh govorimo o politični skupnosti, v kateri etnično ne bo imelo dominantne politične pozicije, nič drugega kot pa variacije na vprašanja o tem, ali lahko moderno državo mislimo brez njenega kralja, ali lahko takšno skupnost mislimo brez lastne dominantne religije. Pragmatizem na ta vprašanja moderne politične skupnosti odgovarja pozitivno - da, z malo sreče ljudje lahko upravljajo sami s seboj. Država brez kralja in dominantne religije ni samo možna, temveč zaželena. Redukcije svobode in dostojanstva državljana kot človeka se ne da z ničemer legitimirati. Skratka, politično skupnost BiH lahko mislimo brez politične dominacije etničnega načela (Mujkić 2010, 4).

V pluralni BiH bi nas tako lahko tudi pragmatična metoda peljala k rešitvam, kjer lahko prestopimo onstran spopadov drugačnih pogledov in opazujemo različne praktične posledice le-teh (James 2007, 36). Politično, socialno in ekonomsko stanje v tej državi – nevzdržno in nepravilno, kot je – kliče po nujni revoluciji, ki naj bi se po Paineu razvijala od individualne do nacionalne ravni. Moč takšne revolucije bi morala izvirati iz zavedanja o pravičnosti, ki naj bi zaustavilo ekstremne sile pri njihovih poskusih vplivanja in nasilja na družbo (Paine v Foner 1945). Pot do demokracije se v

skorumpirani in oligarhični BiH zdi težka. Ravno o tem je govoril Dewey, ko je poudaril pomen doseganja demokratičnih ciljev. Vsak cilj mora biti usklajen z drugim. Namreč, če stremimo k nekim večjim spremembam v BiH, ki bi jih lahko označili za radikalne, smo prisiljeni, da uporabimo sredstva, ki so radikalna v enaki meri kot naši cilji. Torej, če demokracija ni ustrezno v celoti izpeljana v institucionalnem, pravnem, kulturnem in ekonomskem smislu, je kot cilj radikalna. Današnja neoliberalna teorija pa se sporočila demokracije ne zaveda in ji pripisuje drug (svoj) pomen. Vztrajati pri demokratičnih metodah kot sredstvih je radikalno. Ne moremo govoriti o demokratičnih spremembah, ne da bi pri tem v polni meri upoštevali našo skupno človeško naravo in prostovoljno akcijo javne, kolektivne inteligence (Dewey 1937).

Z željo po svobodnem, pravičnem in demokratičnem življenju v BiH se nam prav tako zdi zanimivo (in na BiH aplikabilno) tudi Waldronovo kantovsko pojmovanje kozmopolitske pravice. Namreč, ljudje si delijo zemljo s tistimi, ki živijo drugače. Ti ljudje se gibljejo na istem in zaprtem prostoru. Ni znano, kdo bo koga odkril za soseda, pod katerimi pogoji bo kdo s kom sodeloval, se prilagodil in tako naprej. Človek pa je družbeno in ne-družbeno bitje – po eni strani popušča glede svojih prepričanj zavoljo drugih, po drugi strani pa želi upravljati z vsem v skladu z lastnimi idejami. To pomeni, da ima kozmopolitska pravica zanimive implikacije za določene države (v našem primeru – BiH), ki so oddaljene od glamuroznega biznisa mednarodnega prava, federacij držav ali kozmopolitanskih commonwealthov. Takšen pristop bi v BiH lahko pripeljal do discipline v politiki, ki upošteva druge oziroma odseva pripravljenost, da posameznik stori to, kar je potrebno glede na načelo, da si ljudje delijo omejeni svet z drugimi (Waldron 2000).

1.3 METODOLOGIJA

Osnovna metoda raziskovanja bo neempirična metoda – analiza sekundarnih virov. Analizo diskurza bomo uporabili za analizo posameznih konceptov in pojmov, kot sta na primer etnija in nacija, katere v bosansko-hercegovski kontekst umestita Sokolović (2006) in Zgodić (1999), medtem ko Velikonja (2003) politično netoleranco v BiH problematizira skozi mite. Za kritično analizo politične situacije v BiH nasploh se bomo posluževali del Mujkića (2010) o etnopolitiki in pravičnosti, Pejanovića (2010), ki je

med drugim raziskoval strukturo, delovanje in naravo političnega pluralizma v BiH, ter knjige, v kateri Mirašćićeva (2009) govori o bosanskem modelu demokratične oblasti. Glede na metodo, ki smo jo prilagodili temi raziskave, je treba na tej točki poudariti, da je ravno zajeti ideje čim večjega števila bosansko-hercegovskih avtorjev v tem magistrskem delu pravzaprav imperativ, saj gre za potencialne nosilce bošnjaške politične identitete.

Za obravnavo nekaterih ključnih konceptov (pravičnost, svoboda, suverenost in tako naprej) v raziskavi bomo prav tako uporabili konceptualno analizo kot komponento širšega poskusa razlaganja in razumevanja politike skozi teorije, kajti koncepti, raziskovalne metode in metodologija so tesno povezani (Radaelly in Pasquier 2006, 35).

1.4 STRUKTURA DELA

Struktura magistrskega dela bo zastavljena tako, da bomo bralcu najprej ponudili kratek pregled zgodovinskega razvoja državnosti Bosne in Hercegovine. Nato bomo opazovali položaj Bošnjakov in njihovih preporodov od srednjega veka, osmanskega imperija, Avstro-Ogrske, obeh svetovnih vojn oziroma obeh Jugoslavij do spopadov in podpisa Daytonskega sporazuma v devetdesetih letih dvajsetega stoletja. Raziskali bomo izvor tega ljudstva in jih opredelili skozi paradigmo bošnjaštva. Tukaj se bomo dotaknili tudi bosanskega jezika. V tretjem delu bomo poskušali nakazati smernice, ki jih za novo miselnost obrambe bošnjaštva predlagajo različni avtorji. V posebnem poglavju bomo obravnavali politično identiteto Bošnjakov v okviru njihove moderne politike. Še posebej bomo izpostavili bošnjaški nacionalizem in njegove implikacije v okviru etnopolitike v Bosni in Hercegovini. Na koncu bomo pisali o Bošnjakih v času agresije, pri čemer bomo neizogibno raziskali, kako je na njihovo identiteto vplival genocid.

2 RAZVOJ DRŽAVNOSTI BOSNE IN HERCEGOVINE

Od časa, ko se je v *De administrando imperio*, delu bizantinskega cesarja Konstantina Porfirogeneta, prvič omenjala kot Dežela Bosna (bosnensis ducatus), ta država šla skozi različne državne in politične oblike organiziranja oblasti in temu primerne pravne sisteme (Ibrahimagić 1998, 55). Draganović in Mandić sta sicer to delo označila kot kolaž poročil carinskih funkcionarjev in mu pripisala delna protislovja in netočnost, vendar naj iz tega obdobja ne bi bilo drugih virov, in ga je treba upoštevati (Draganović in Mandić 1991, 14). Bosna ima večstoletno tradicijo stikov in mešanj različnih civilizacij in kultur, ki so se sintetizirale v specifični duhovnosti, ki se je pri njenih sosedah Srbiji, Hrvaški in Črni Gori ne da najti. Po mnenju Ibrahimagića naj bi ravno zaradi tega te države nad Bosno izvajale nasilje, kajti Bosne ne razumejo. Ravno ta njena specifična duhovnost naredi bosansko družbo specifično, njeno politično skupnost in državo pa nedeljivo. To ji je pomagalo, da preživi do danes (Ibrahimagić 1998).

2.1 BANOVINI BOSNA IN KRALJESTVO BOSNA

Avtor v svoji obsežni kronološki raziskavi državnosti Bosne in Hercegovine med prva ljudstva postavi Avare in Slovane, ki so na prostorih današnje Bosne ob koncu šestega in začetku sedmega stoletja našli ostanke Ilirov in Romanov. Vzpostavljena je bila dvestoletna avarska politična organizacija oblasti, katera ima svoje ostanke v nazivih ban in župan. Zaradi tega obstaja predpostavka, da so tudi pred Porfirogenetovim omenjanjem Bosne na njenih prostorih obstajale oblike oblasti, o katerih ni dovolj virov – še pred omenjanjem Bosne kot banovine na začetku dvanajstega stoletja (Ibrahimagić 1998, 55).

Ibrahimagić v srednjeveški Bosni loči dve obliki državne oblasti: banovino (do 1377) in kraljestvo (do 1463). V obeh oblikah je Bosna bila samostojna država. Z banom Stjepanom II in kraljem Tvrtkom I Kotromanićem je Bosna doživela največji vzpon. Prevladujoče pravo v srednjeveški Bosni je običajno pravo. Od pisnih virov so ohranjene mednarodne pogodbe, povelja in teksti na stečkih. Napisanih zakonov ni bilo (Ibrahimagić 1998, 55).

2.2 OSMANSKI AJALET BOSNA

Za ostanke Bosne se je proti sultanu Mehmedu Fatihu odvijal dolgotrajen in krvav boj, ki pa se je končal z osvojitvijo Jajca s strani znamenitega Gazi Husrev-bega. S tem se je končala tudi posebna zgodovina Bosne, kajti postala je del velikega osmanskega cesarstva (Prelog 1912, 5). S padcem pod osmansko oblast 1463 je bila Bosna, kot pojasnjuje Ibrahimagić, organizirana po sandžakih v okviru rumelijskega beglerbegluka, vendar je tudi takrat največji in najpomembnejši del bosanskega teritorija organiziran v bosanskem sandžaku, njeni periferni deli pa v hercegovski, zvorniški in kliški sandžak. Šele po 117 letih takšnega stanja je Bosna vzpostavljena kot zasebna provinca leta 1580 (ajalet), in sicer na teritoriju, ki je zajemal tudi dele sosednih dežel. Po Karloškem miru leta 1699 je teritorij bosanskega ajaleta spravljen v zgodovinske meje bosanskega kraljestva iz petnajstega stoletja. Vzpostavljanje bosanskega ajaleta na prostoru zgodovinske Bosne je prispevalo k ohranitvi nacionalne zavesti o politični in kulturni kontinuiteti Bosne s srednjeveško bosansko državo, njene celovitosti in kasneje k obnovi bosanske državnosti leta 1943. V prvi polovici devetnajstega stoletja je bil leta 1833 poleg bosanskega ajaleta v specifičnih političnih in zgodovinskih okoliščinah vzpostavljen tudi hercegovski mutesafirluk, ki sta bila leta 1866 ponovno združena v enotni bosanski vilajet. Cel čas 415-letne osmanske uprave so v Bosni upravljali sandžakbegi, ki so bili podrejeni rumelijskemu beglerbegu, ko pa je Bosna postala posebna osmanska provinca (ajalet), so z njo upravljali sultanovi namestniki oziroma vezirji. Specifičnost državnopravnega in političnega položaja Bosne v času osmanske vladavine je odražala njen krajiški značaj, in sicer s spreobrnitvijo na islam s strani velikega dela prebivalcev, ki so se takrat imenovali Bošnjani z različnimi veroizpovedmi, ter obstojem ustanove kapitanij. V osmanskem času je v Bosni veljal osmanski pravni sistem, ki je bil sestavljen iz šeriatskega prava (Koran in hadisi) in državnega (sultanskega) prava oziroma kanonskega prava, s katerim so urejali odnose, ki niso bili urejeni ali pa so bili nepopolno urejeni s šeriatskim pravom. Pred koncem osmanske uprave so poleg šeriatskih uvedli tudi civilne pravne institucije in zakone. Bosna in Hercegovina je imela v tem obdobju sui generis državnopravno eksistenco. Osmani so formalno-pravno suverenost nad njo obdržali, dejansko upravo pa je s soglasjem Evrope in Turčije imela Avstro-Ogrska (Ibrahimagić 1998, 55–56).

2.3 AVSTRO-OGRSKI CORPUS SEPARATUM

Kljub močnim uporom na vseh koncih države, ter po šestinsedemdesetih bojih v treh mesecih ofenzivnih operacij (Šehić 2007, 21–25) je z aneksijo Bosne in Hercegovine 1908 Avstro-Ogrska od Osmanov prevzela suverenost, pri čemer je kršila Berlinski sporazum. Da bi aneksijo legitimirala, je za 2,5 milijona funtov šterling svoje pravice v Bosni kupila in jo s tem spremenila v kolonijo. Bosna in Hercegovina je v celem obdobju ostala izven avstro-ogrške državnopravne strukture. Ustava 1910 in skupščina, ki sta v Bosni bila oktroirani s strani cesarja, nista spremenili njenega položaja odvisne dežele. Zahvaljujoč dejstvu, da je z Bosno upravljala krona oziroma skupna vlada (da z razpadom Avstro-Ogrske ni bila razdeljena med Avstrijo in Ogrsko), je Bosna in Hercegovina ostala teritorialno celovita v svojih zgodovinskih mejah. V času avstro-ogrške uprave v Bosni je veljal avstro-ogrski pravni sistem, ki je med drugim temeljil na postavkah rimskega prava. Kasneje so uporabljali predpise, ki so veljali samo za Bosno. Bosna ni imela avtonomnih pravic samostojnega sprejemanja zakonov, čeprav je imela svojo Ustavo (1910) in svojo Skupščino. V času avstro-ogrške uprave je v Bosni za bosanske muslimane veljalo šeriatsko pravo v dednih in družinskih odnosih (Ibrahimagić 1998, 56–57).

2.4 BOSNA V DRŽAVI SHS IN KRALJEVINI SHS

Kot pravi Ibrahimagić, je Bosna in Hercegovina skupaj z drugimi južnoslovanskimi deželami v sestavi Avstro-Ogrske polnopravno sodelovala v ustanavljanju nove države SHS, ki ni živela niti dva polna meseca (od 6. oktobra do konca novembra 1918) in katera je 1. decembra 1918 s Kraljevino Srbijo konstituirala novo državno skupnost, Kraljevino SHS. V Kraljevini SHS je Bosna zahvaljujoč 135. členu Vidovdanske ustave iz leta 1921 ohranila teritorialno celovitost v svojih zgodovinskih mejah, v katerih je bila pod avstro-ogrsko upravo. Imela je elemente avtonomne oblasti s sedežem v Sarajevu vse do končnega vzpostavljanja centralistične oblasti nove države. Od združenja 1918 do januarja 1929 je Bosna (s šestimi oblastnimi upravami) živela v pogojih legitimnega ustavnega stanja (Ibrahimagić 1998, 57), čeprav se ne da prezreti dejstva, da sta bila tako Glavni odbor kot tudi Narodna vlada Bosne in Hercegovine s

sedežem v Sarajevu – namesto proporcionalno po verski sestavi ljudstva – sestavljena v skladu s političnim angažmajem za združenje s Srbijo (Džaja 2002, 165).

2.5 BOSNA V KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Diktatura kralja Aleksandra leta 1929 je prvič od leta 1463 razbila teritorialno enotnost Bosne in Hercegovine z delitvijo njenega prostora na štiri banovine, ki so zajemale tudi dele teritorija njenih sosed. S tem je razbit bosanski politični prostor v njegovih zgodovinskih mejah s ciljem, da Bošnjaki v nobeni banovini ne bi bili večinsko ljudstvo. Takrat je bil Bosni kot enotnemu teritorialno-političnemu prostoru zadan največji udarec v njeni celotni tisočletni politični zgodovini. Naslednji udarec je bil sporazum Cvetković-Maček (26. avgusta 1939), s katerim je dogovorjena teritorialna delitev Bosne in Hercegovine med Srbijo in Hrvaško na račun bošnjaškega naroda. Ta sporazum zaradi začetka druge svetovne vojne ni preстал parlamentarne procedure in se uradno smatra kot neobstoječ. Kraljevina Jugoslavija je bila kot prisilna unitarna država (od 1929 do 1945) nelegitimna tvorba Oktroirane ustave iz leta 1931 z improviziranim pravnim sistemom, ki je nastal z rabo sile in političnega izsiljevanja dvorske kamarile. Nelegitimnosti in provizornost takratnega pravnega reda sta omogočili, da se aktualni režim do Bosne in Hercegovine, do Bošnjakov leta 1939 in do njenih treh narodov vede politično neodgovorno (Ibrahimagić 1998, 57–58).

2.6 FEDERALNA BOSNA IN HERCEGOVINA, LJUDSKA REPUBLIKA BOSNA IN HERCEGOVINA TER SOCIALISTIČNA REPUBLIKA BOSNA IN HERCEGOVINA

Zahvaljujoč političnim spremembam 1941 in aktivnemu sodelovanju vseh treh bosanskih narodov v Narodnoosvobodilnem gibanju 1941–1945 ter njegovi politični odločitvi, da naj se Jugoslavija organizira na federalnem principu, je Bosna in Hercegovina, kot pojasnjuje Ibrahimagić, po 480 letih 25. novembra 1943 v Varcar Vakufu (danes Mrkonjić Grad) na prvem zasedanju ZAVNOBIH-a obnovila svojo državnost. Predstavniki vseh treh bosanskih narodov so 29. novembra 1943 na drugem zasedanju AVNOJ-a v Jajcu prenesli odločitev ZAVNOBIH-a, da naj bo Bosna in

Hercegovina kot ena izmed šestih enakopravnih federalnih enot konstituent nove Demokratične Federativne Jugoslavije. Takrat se ni odločalo o tem, kakšna bo politična ureditev nove države. Šele po volitvah 11. novembra je na zasedanju ustavotvorne skupščine 29. novembra 1945 odločeno, da se Jugoslavijo opredeli kot federativno narodno republiko. Tako je tudi Bosna in Hercegovina kot federalna enota imela ljudsko-republikansko obliko oblasti. Bosna in Hercegovina je kot država sodelovala z drugimi federalnimi enotami s polno politično legitimnostjo v izvrševanju oblasti zvezne države kot nosilka državne suverenosti in mednarodnopravne subjektivitete. Z intenzivnim vpeljevanjem elementov socialistične ideologije v njeno notranjo ureditev (še posebej delavskega samoupravljanja) je Bosna in Hercegovina prerasla iz ljudske republikanske oblike v socialistično republikansko državno obliko, v kateri prevladuje enopartijski sistem oblasti, kot je bilo tudi v predhodni obliki narodne republike. Socialistični pravni sistem je bil sestavljen iz državnega in samoupravnega prava. Ta sistem se je gradil na skupnem zveznem parlamentu in vladi. Subordiniral je državne organe Bosne in Hercegovine po zveznih organih glede vprašanj, za katere je bila pristojna zvezna država. Obstajala pa je tudi pomembna republiška in samoupravna regulativa – še posebej v sferi gospodarstva in družbenih dejavnosti, s katero se je lahko izrazila tudi državnopravna specifičnost Bosne in Hercegovine ter samouprava lokalnih skupnosti, podjetij in ustanov. Poskus vzpostavitve državne skupnosti, v kateri bo Bosna in Hercegovina tako kot druge enote kot država imela več avtonomije, odločanje pa na podlagi konsenza (kot je določeno z Ustavo leta 1974), ni uspel kot trajna rešitev, zaradi česar je 1991/1992 Jugoslavija razpadla na več neodvisnih držav. Tako je po 529 letih tudi Bosna in Hercegovina (odkar je leta 1463 izgubila svojo neodvisnost) 6. aprila 1992 ponovno mednarodnopravno priznana kot politično neodvisna in suverena država, ki je pridobila tudi svojo polno mednarodnopravno subjektiviteto (Ibrahimagić 1998, 58–59). Milošević in Tuđman sta se borila za boljši položaj v Jugoslaviji, in sledila so pogajanja za delitev teritorijev od nepripravljenih Bošnjakov, ki so rezultirala v krvavi vojni (Silber in Little 1996).

2.7 OD REPUBLIKE BOSNE IN HERCEGOVINE DO DRŽAVE BOSNE IN HERCEGOVINE

S političnimi in družbenoekonomskimi spremembami, ki so sledile, so se iz državne ureditve Bosne in Hercegovine socialistični atributi začeli izgubljati, s tem pa je izgubila tudi socialistični predznak pred svojim imenom. V njenem nazivu je ostalo samo Republika Bosna in Hercegovina. Z Daytonskim sporazumom, podpisanim v Parizu 14. decembra 1995, je izginil atribut republika. Uradni naziv države je tako samo Bosna in Hercegovina, v sklopu katere sta dve entiteti s široko politično avtonomijo. Z mirovnim sporazumom je Bosni in Hercegovini zagotovljena teritorialna celovitost v mednarodnopravno priznanih mejah, državna suverenost, ki jo izvajajo najvišji organi Bosne in Hercegovine, mednarodnopravna subjektiviteta in članstvo v mednarodnih organizacijah. Današnji pravni sistem je ustvarjen z Ustavo Bosne in Hercegovine (Aneks IV) Mirovnega sporazuma, kateri je dodano 15 mednarodnih konvencij in pogodb, ki imajo v pravnem sistemu BiH moč ustavne norme. Pravni sistem Bosne in Hercegovine sestavljajo tudi pravni sistemi entitet, kantonov in občin. Ker ima Bosna in Hercegovina dolgo zgodovinsko in politično tradicijo regionalnega organiziranja, bi ji najbolj ustrezalo, če bi bila urejena kot federacija županij ali kantonov na svojem celem mednarodnopravno priznanem prostoru, in sicer brez nacionalnih predznakov. Zaradi tega bi morali zdajšnje delitev na entitete razumeti kot prehodno stanje. Pojem Bosne kot družbe in države v sebi nosi etnično in versko mešano prebivalstvo na njenem celem teritoriju s polnim spoštovanjem nacionalnih, državljskih ter človekovih pravic in svoboščin. Brez tega to ni Bosna, ki jo pozna zgodovina (Ibrahimagić 1998, 59, 60). Ibrahimagić tako konstatira, da bi bilo treba naziv Bosna in Hercegovina, ki je kolonialni naziv države iz časa Avstro-Ogrske, celo spremeniti in ji vrniti njeno zgodovinsko ime – Bosna (Ibrahimagić 1998, 60).

Vse možnosti in poti, ki se Bošnjakom po vojni odpirajo, pa so zastrte s senco povojnih etno-nacionalnih delitev v družbi, ter nedovršenih in nedoslednih procesov implementacije Daytonskega sporazuma. Trenutno stanje v državi in ureditev ne ustrežata nobenemu konstitutivnemu narodu Bosne in Hercegovine – še najmanj Bošnjakom. To je natančneje problematizirala Miraščičeva, ki konstatira, da se prihodnost Bosne in Hercegovine ne nahaja v modelu čiste konsociacijske demokracije, niti v modelu čiste državljske demokracije. Avtorica onstran negiranja kolektivitete,

marginaliziranja posameznika ter separatističnih in secesionističnih sporočil poziva k tako imenovanemu *bosanskemu modelu*, ki naj bi nastal v dolgotrajnem zgodovinskem procesu skupnega življenja ljudi različnih verskih prepričanj in etničnih skupnosti, ter s katerim bi se upoštevalo načela tako državljanske kot tudi konsociacijske demokratične oblasti. Izključno državljani so nosilci suverenosti, okrepile pa naj bi se lahko tudi državne institucije in zgradila močna, stabilna bosansko-hercegovska družba, v kateri so vsi državljani enaki, obenem pa se razlike ne bi zanemarjale (Miraščić 2009, 150–152).

Kot navaja Pejanović, se je obnova in gradnja Bosne in Hercegovine začela na začetku leta 1996 v družbenem ambientu, ki je bil poln posledic vojne: uničeno gospodarstvo, uničena prometna infrastruktura, čez dva milijona izseljenih prebivalcev in beguncev, revščina pri večini prebivalcev in nezaupanje do pripadnikov drugih etničnih skupin. Avtor meni, da je proces obnove in sprave v Bosni in Hercegovini v največji meri odvisen od:

- izgradnje demokratičnih kapacitet in ekonomsko-socialnega napredka, ki bi državljanom omogočil izhod iz težke ekonomske situacije,
- ustvarjanja zakonskih in institucionalnih predpostavk za vrnitev beguncev in izseljenih oseb v njihova predvojna mesta bivanja,
- institucionalne osnove za vzpostavitev resnice o civilnih žrtvah vojne,
- možnosti izrekanja obsodb nad vojnimi zločinci,
- politično-programskih aktivnosti vladajočih strank,
- odnosa državljanov do ideje sprave (Pejanović 2010, 236–237).

3 PARADIGMA BOŠNJAŠTVA

Ko govorimo o Bošnjakih kot etnični pripadnosti, nas prvotno zanima, od kod izhaja oziroma kakšen je bil razvoj dogodkov, ki določajo njihovo identiteto. Očitno je, da je Bosna in Hercegovina preživela mnogo sprememb oziroma državno-političnih okvirjev, v katerih se je tako ali drugače ohranjala. S tem, ko se je od srednjega veka do Osmanskega imperija, Avstro-ogrske, obeh Jugoslavij do Daytonске BiH menjal položaj Bošnjakov, se je v skladu s tem spreminjala tudi njihova politična identiteta.

Zgodovinarica Nada Klaić je Bosno in Hercegovino opredelila kot najstarejšo balkansko državo, kjer srbske in hrvaške formule ni bilo mogoče aplicirati; v Bosni in Hercegovini je živela jasno identificirana etnija Bošnjaki, ki niso bili ne Srbi, ne Hrvati – Bosna in Hercegovina je bila torej od nekdanj zgodovinsko in etnično prepoznavna (Klaić v Demirović 1999, 15).

Zgodovina ideje in različnih pojmovanj bošnjaštva po Demiroviću ni bila sintetično raziskana, vendar pa fragmentarne študije in posamezni pogledi v zgodovinski in politološki literaturi omogočajo skiciranje glavnih komponent v genezi različnih koncepcij identifikacije Bošnjakov. Poleg intelektualne zavesti bosanske elite tudi izven Bosne obstajajo zgodovinski viri in dokumenti, v katerih se prebivalci srednjeveške Bosne imenujejo kot ljudstvo "Dobri Bošnjani", s čimer sami sebe in svojo etnično identiteto jasno razločujejo od drugih etničnih skupin, kot so Srbi, Hrvati, Ogrji in tako dalje. Bosna je tako od nekdanj imela individualiteto ne glede na versko diferenciacijo prebivalstva (muslimani, katoliki in pravoslavci), in tukaj ni šlo zgolj za regionalno poimenovanje in oznako za politično ljudstvo. Kljub temu, da z Osmanskim cesarstvom pri uporabi imena Bošnjani (*Bošnjani*) za prebivalce Bosne prihaja do diskontinuitete, obstaja mnogo del južnoslovanskih pisateljev, v katerih se to etnično ime še vedno ohranja (Demirović 1999).

Tako je na primer Filip Lastrić, bosanski frančiškan, v okviru boja za pravice bosanske frančiškanske province prvi izpostavil koncept geografske ali narodno-bošnjaške integritete Bosne ter obstoj enega posebnega – bošnjaškega naroda (Lastrić v Demirović 22). Čeprav se pravoslavno nacionalno bošnjaštvo ni v veliki meri artikuliralo in izražalo, naj bi pričevanja po Demiroviću potrjevala, da so se bosanski pravoslavci identificirali kot Bošnjaki (Demirović 1999). Ilija Grašanin je ne glede na versko

pripadnost vse prebivalce Bosne označil kot Bošnjake (Grašanin v Demirović 1999, 29). Demirović pravi, da je agresivni uvoz hrvaške nacionalne ideologije od sredine devetnajstega do začetka dvajsetega stoletja pri bošnjaških katolikih postopoma ugašal nacionalno bošnjaško samozavedanje, kar je peljalo v hrvaško nacionalno identifikacijo. Podobno se je zgodilo s pravoslavnimi Bošnjaki, ki so se pod vplivom srbske državne politike nagibali k srbski nacionalni identiteti (Demirović 1999, 31).

Imamović v svoji obsežni raziskavi zgodovine Bošnjakov kronološko in teritorialno opisuje razvoj bošnjaške identitete in poskuša osvetliti etnično oziroma nacionalno-politično dilemo v zvezi z imenom Bošnjaki. Po njegovem mnenju Bošnjaki naseljujejo osrednji južnoslovanski etnični in balkanski geopolitični prostor, na katerem v nekakšnem teritorialnem kontinentu živijo od reke Vardar in planinskih masivov Šare in Prokletij na jugovzhodu do rek Save in Une na severozahodu. Na tem svojem prostoru Bošnjaki živijo v teritorialno večji ali manjši meri pomešani s Srbi, Hrvati, Črnogorci, Albanci in Makedonci. Z upadanjem moči Osmanskega cesarstva in njegovim postopnim umikom iz srednje Evrope so Bošnjake kot muslimane ubijali, preganjali in prisilno pokristjanjevali, tako da jih danes v mnogih deželah in krajih, kjer so včasih živeli v večini ali v velikem številu, ni več. Tako so Bošnjaki popolnoma izginili v Ogrski, Slavoniji, Liki, Krbavi, Dalmaciji, Boki Kotorski, današnji zahodni Srbiji, stari Črni Gori in bivši vzhodni Hercegovini. Ohranili so se v nekoliko bolj ali manj kompaktnih območjih ali regijah, oziroma v širših geopolitičnih celinah (Imamović 1998, 8–10).

3.1 SKUPINE BOŠNJAKOV

Imamović je izpostavil naslednje štiri skupine Bošnjakov: Gorani (Goranci), Torbeši, črnogorski muslimani skupaj z muslimani v Novopazarskem sandžaku in muslimani v Bosni in Hercegovini (Imamović 1998, 10–13). Po Hadžijahiću naj bi se med bosanske Muslimane infiltriralo tudi nekaj etničnih primesi Romov (Hadžijahić 1990, 144).

3.1.1 GORANI (GORANCI)

Kot pravi Imamović, so Gorani ali Goranci bošnjaško ljudstvo, ki naseljuje staro šarplaninsko župnijo Goro na Jugu Metohije, ki se danes prekriva s teritorijem občine Drgaš v bližini Prizrena. 31 goranskih naselij (9 v Albaniji in 2 v Makedoniji) so popolnoma slovansko-muslimanska. Goranci se večinoma ukvarjajo z živinorejo, dolgo pa so bili znani tudi po dobrih mojstrih puškarjih. Kot priseljenci v velikih jugoslovanskih mestih, kjer so jih zamenjevali z Albanci, so znani kot izvrstni slaščičarji. Goranci so bili vedno teritorialno ločeni od Bosne. Da so bili čustveno vedno blizu Bošnjakom (tako zaradi iste vere kot skupnega slovanskega jezika, ki ga Goranci imenujejo goranski), kaže dejstvo, da so se v popisih prebivalcev od leta 1971 nacionalno opredeljevali kot Muslimani. Islam so sprejeli razmeroma pozno (v 18. stoletju), in sicer zaradi tega, da bi se kot živinorejci zaščitili pred napadi sosednega albanskega plemena Ljumljanov. Glede na pravoslavne Slovane istega jezika in Albance iste vere, a različnega jezika, so svojo etnično posebnost Goranci uspeli ohraniti. Ko pa se znajdejo v bosansko-muslimanskem okolju, se hitro asimilirajo in v celoti poistovetijo z Bošnjaki (Imamović 1998, 10).

3.1.2 TORBEŠI

Torbeši (podobni Gorancem) so po Imamoviću bošnjaško ljudstvo, ki živi po planinskih vaseh zahodne Makedonije na področju Male Reke in Velesa. Najdemo jih tudi po južnih skopskih vaseh, zato se je to celo območje včasih imenovalo Torbešija. So del nekdanjega mijaškega plemena, ki naseljuje izliv reke Radike, in sicer s 23 vasemi, od katerih sta največji Galičnik in Lazarpolje, največji torbeški naselji pa sta Gorno Vranovci in Žeronica. Mijaki so včasih bili posebno pleme, zato se z nošo, narečjem in navadami jasno razlikujejo od okoliškega prebivalstva. Ukvarjajo se s poljedelstvom in živinorejo, kot priseljenci drugod pa z raznimi obrtmi. Etnologi, ki so preučevali njihovo življenje, so opazili, da pravoslavni Mijaki samo sebe pojmujejo kot prave Mijake, za svoje rojake in sonarodnjake muslimane pa uporabljajo naziva Kurki in Torbeši. Danes ne moremo zanesljivo reči, v kolikšni meri je sprejetje islama Torbeše ločilo od matičnega makedonskega etnosa. In vendar so Torbeši ohranili svoj jezik in govorijo – tako kot Mijaki – z gališkim narečjem. V Makedoniji lahko srečamo tudi določeno število Bošnjakov, ki so se doselili iz Sandžaka. Priseljivati so se začeli takoj

po letu 1945, in sicer so kupovali zemljo od lokalnega muslimanskega prebivalstva, ki se je izseljevalo v Turčijo. Glede na starejša raziskovanja iz 50-ih in začetka 60-ih let so Bošnjaki v Makedoniji naredili tri večje oaze, in sicer v Skopju in njegovi okolici, ter v okolici Velesa in Prilepa. Priseljenci so skupaj z okoliškimi krajanji svoj jezik imenovali bošnjaški. Večina teh Bošnjakov iz Sandžaka se je s časom izselila v Turčijo (Imamović 1998, 10–11).

3.1.3 MUSLIMANI V NOVOPAZARSKEM SANDŽAKU IN ČRNOGORSKI MUSLIMANI

Črnogorski muslimani skupaj z muslimani v Novopazarskem sandžaku in muslimani v Bosni in Hercegovini po Imamoviću sestavljajo tretjo skupino Bošnjakov, ki naseljujejo obe strani srbsko-črnogorske meje. Pri Novopazarskem sandžaku (ali krajše Sandžaku) gre za poseben primer ohranitve geopolitične bošnjaške celote. Z besedo sandžak so v osmanskem cesarstvu imenovali osnovno vojaško upravno-teritorialno enoto. Osnovni pomen besede je zastava; v primeru vojne se je v vsakem sandžaku pod eno zastavo morale zbrati določeno število vojakov. V času polne moči Osmanskega cesarstva je bilo sandžakov nekaj sto (na primer, leta 1800 jih je bilo 290), z upadom osmanske moči je njihovo število upadalo, ukinjeni pa so leta 1921 in preurejeni v vilajete. Po tem sta na političnem in diplomatskem prostoru ostala samo dva sandžaka – Alexandrette (turški Iskenderun) na turško-sirijski meji in nekdanji Novopazarski sandžak. Sandžak in zaliv Alexandrette sta med dvema svetovnima vojnama dolgo bila predmet diplomatskega spora med Turčijo in Sirijo, ki je bila pod francosko upravo. Francija je na koncu z Ankarskim sporazumom leta 1939 priznala sporni sandžak in zaliv Turčiji. S tem je nekdanji sandžak Alexandrette postal vilajet Hatay z mesti Iskenderun in Antakya. Tako je v svetu ostal samo en Sandžak (z veliko začetnico), ki šteje med najpomembnejše zgodovinske in geopolitične prostore bošnjaškega naroda (Imamović 1998, 11–12).

Imamović ugotavlja, da muslimani slovanskega porekla in jezika v današnji Črni Gori (razen tistih v Sandžaku, Nikšiću in Kolašinu) nikoli niso bili dalj časa v sestavi Bosanskega ejaleta ali pašaluka. Samo krajši čas (v 80-ih letih 17. stoletja) je vzhodna meja Bosanskega pašaluka segala celo do Žabljaka, stare prestolnice Crnojevićev na

ustju Morače pri Skadarskem jezeru. Tako so tudi muslimani Podgorice, Spuža, Bara, Plava in Gusinja državno-pravno bili prebivalci Bosne. V tem sklopu sta Plav in Gusinje predstavljala pomembno subkulturno mikro-regijo, katerih prebivalci so se imenovali Bošnjaki (vsaj s strani sosednjih Albancev). Ne glede na kratkotrajnost teh administrativno-političnih vezi so bili muslimani teh krajev nedvomno po svojih kulturnih značilnostih, poreklu, jeziku in občutkih sestavni del bošnjaškega korpusa. Še več – muslimani iz teh krajev se danes v političnem smislu deklarirajo in identificirajo kot sandžaški muslimani (Imamović 1998, 12).

3.1.4 BOŠNJAKI V BOSNI IN HERCEGOVINI

Kot pravi Imamović, so se Bošnjaki skozi zgodovino v Bosni in Hercegovini in Sandžaku (z veliko etnično-kulturno bližino z muslimani v Črni Gori) oblikovali kot ena nacionalno-politična celota. Teritorialni substrat za politično in splošno etnično oblikovanje Bošnjakov je bil Bosanski ejalet ali pašaluk kot neposredni državno-pravni oziroma teritorialno-politični podaljšek Bosanskega kraljestva. Že od časa kralja Tvrtka I Kotromanića do začetka avstro-ogrske okupacije leta 1878 je bil prostor današnjega Sandžaka sestavni del Bosne, ki ji je v vseh aspektih politično, ekonomsko in kulturno v celoti pripadal. Od tod poimenovanje Bosanski Musliman ali Bošnjak označuje Južnega Slovana, ki se je etnično oblikoval na zgodovinskem teritoriju Bosne, ki je kot svoj sestavni del že od srednjega veka zajemala tudi Humsko deželo (kasneje Hercegovina). V uradnem imenu dežele je dvodelni naziv Bosna in Hercegovina uveden v avstro-ogrski okupaciji. Naziv Musliman, ki je za Bošnjake v rabi zadnjih desetletij, izhaja iz arabske besede muslim, ki je aktivni particip besede islam, ki pomeni predati se Bogu. Beseda musliman je perzijska množina arabske besede muslim, označuje pa pripadnika islamske veroizpovedi. Ta perzijska množina se v turškem (müsliman) in bosanskem jeziku uporablja kot ednina. V posebnih zgodovinskih priložnostih je ta pojem v južnoslovanskemu etničnemu in političnemu prostoru dobil v zadnjih sto letih pomen etnične oziroma nacionalne oznake slovanskega muslimanskega prebivalstva v Bosni in Hercegovini, Sandžaku, Črni Gori in na Kosovu. S tem pomenom se je ta pojem pisalo z veliko začetnico (Musliman ali Muslimani). To poimenovanje se je delno uporabljalo tudi v diaspori sosednjih dežel in dežel zahodne Evrope. Izjema je le Turčija, kjer se je številna in razvejana bosansko-muslimanska diaspora vedno in izključno imenovala

Bošnjaki. Enako je v Združenih državah Amerike, kjer se je med drugim v začetku 60-ih del političnih izseljencev (v krogu časopisa *Bosanski pogledi*) priklonil bošnjaškemu poimenovanju (Imamović 1998, 11–13).

3.1.4.1 KRSTJANI, DOBRI BOŠNJANI ALI DOBRI LJUDJE V SREDNJEM VEKU

Imamović opaža, da so se srednjeveški Bosanci v literaturi in govornjeni besedi najpogosteje imenovali bogomili, kot nekakšni pristaši učenja nekega bolgarskega heretičnega župnika Bogumila iz 10. stoletja. Avtor meni, da ne glede na njegovo popularnost poimenovanje bogomili ali bogumili ne ustreza resničnosti, kajti srednjeveški Bosanci se nikoli niso imenovali s tem poimenovanjem. Sebe so imenovali krstjani, dobri Bošnjani ali (najpogosteje in najbolj enostavno) dobri ljudje. Poimenovanje bogomili v srednjeveških virih srečamo samo enkrat (Imamović 1998, 13).

3.1.4.2 BOŠNAKLAR OZIROMA BOŠNJAKI V OSMANSKI VLADAVINI

Kot pravi Imamović (1998), sta se v celotnem času osmanske vladavine v Bosni (Bosanskem ejaletu ali pašaluku, ki je v različnih časih poleg Bosne in Hercegovine zajel tudi okoliške teritorije) za muslimane v Bosni uporabljali dve poimenovanji. Turki in osmanska oblast v Istanbulu so bosansko-hercegovske, sandžaške in ostale muslimane slovanskega porekla in jezika smatrali za Bošnjake. Tako so jih imenovali tudi Turki in osmanska administracija v svojih uradnih aktih. V mnogih uradnih aktih Porte bošnjaško poimenovanje kot regionalno in nacionalno oznako lahko srečamo v različnih oblikah (*Bosnaklar*, *Bosnak taifesi*, *Bosnalı takimi*, *Bosnalı kavm*), ki pomenijo Bošnjaki ali bosansko ljudstvo. Isto poimenovanje za bosanske muslimane (za Bošnjake oziroma bosansko ljudstvo) je bilo v rabi v pismih kapitana Huseina Gradaščevića in njegovih pristašev, ki so bila namenjena avstrijskim oblastem in knezu Milošu Obrenoviću. To poimenovanje je kapitan Husein Gradaščević izrecno rabil tudi v pismih avstrijskemu kanclerju Metternichu (Travnik/Gradačac leta 1832). Uporabljal

ga je tudi paša Ali Rizvanbegović v pisanju avstrijskim oblastem v Dalmaciji. Istočasno se je za Bošnjake v vsakdanjem pogovoru in pisani besedi uporabljalo poimenovanje Turk, in sicer kot verska oznaka, s katero se je želelo reči, da so turške oziroma islamske vere, s čimer so se jasno razločevali od pripadnikov ostalih južnoslovanskih ljudstev enakega ali skupnega jezika, ali drugih veroizpovedi. V teh relacijah so ta termin uporabljali tudi muslimani in njihovi sosodje nemuslimani v Bosni in Hercegovini in okoliških južnoslovanskih deželah. Vendar – v osmanskem obdobju so se Bošnjaki pogosto ograjevali od poimenovanja Turki. Tako je zabeleženo, da so leta 1568 neki Bošnjaki ob vpisu v dokument o sklenitvi nekega posla v Zadru zavrnilo poimenovanje Turki, in so na lastno zahtevo uvedeni kot Mussolmani di Bossina (Imamović 1998, 13–14).

3.1.4.3 MUHAMMEDANER V AVSTRO-OGRSKI

Kot pravi Imamović (1998), se je po avstro-ogrski okupaciji leta 1878 za Bošnjake začel uporabljati termin Mohamedanci (Muhamedanci ali Muhamedovni iz nemškega poimenovanja *Muhammedaner*). Čeprav je to poimenovanje uporabljal tudi tisk, ga ljudstvo ni sprejelo in še naprej uporabljalo termina Bošnjak in Turk. Istočasno se v rabo vse bolj uveljavlja izraz musliman. V spremenjenih nacionalno-političnih odnosih se to poimenovanje začne vse bolj uporabljati in izrivati predhodna poimenovanja. Javnost je tako leta 1900 v člankih časopisov Bošnjak in Behar odprto zahtevala, da se termin Mohamedanec (kot neprimeren, sektaški in žaljiv) vrže iz rabe in zamenja s poimenovanjem Musliman. Po tem se je v bošnjaški literaturi in publicistiki uporabljal izključno izraz Musliman, kar je sprejelo tudi ljudstvo kot sodobno etnično oziroma nacionalno-politično oznako. V tem prelomnem in zmedenem času so Bošnjaki lahko bili Bošnjaki samo v jezikovnem smislu v primerjavi s Turki, v političnem smislu pa z Osmani oziroma Istanbulom. Takoj, ko je z okupacijo 1878 Istanbul izgubil vlogo odločujočega političnega akterja, se je poimenovanje Bošnjak začelo izgubljati in ugašati. Ko so okupacijske sile s poimenovanjem Bošnjak začele (interkonfesionalno) označevati vse prebivalce Bosne in Hercegovine, so to že na začetku 60-ih pravoslavci in katoliki zavrnilo, kasneje pa še muslimani, kajti skozi vsakdanjo prakso in izkušnje so čutili, da se v novih okoliščinah v primerjavi s pravoslavci in katoliki (Srbi in Hrvati), s katerimi so delili isti življenjski prostor, politično in kulturno lahko udeležijo samo z

muslimanskim poimenovanjem. Prelomni trenutek v bošnjaškem kulturno-političnem in nacionalnem preporodu, ki se je začel sredi 80-ih let 19. stoletja, se je zgodil leta 1899/1900 z začetkom boja bosanskih muslimanov za versko in lastninsko avtonomijo ter z objavo Behar-a, prvega bošnjaškega časopisa za književnost, znanost in zabavo. Takrat termina musliman in muslimanski dobita v Bosni in Hercegovini in v Sandžaku daleč širši pomen od oznake za pripadnika islama. Tako imajo že od konca 19. stoletja vse bošnjaške politične organizacije in stranke, kulturne in gospodarske ustanove, knjižnice, športna združenja in ostala podjetja izključno atribut muslimanski ali (redkeje) islamski. Takšna praksa se je ohranila tudi v času med obema vojnama (Imamović 1998, 14–15).

3.1.4.4 MUSLIMANI (Z VELIKO ZAČETNICO) V JUGOSLAVIJI

Isaković je v političnem in kulturnem nazadovanju, ki je bilo povzročeno s poimenovanjem Musliman namesto Bošnjak, Bošnjake opisal kot lebdeči plankton brez impulza plavanja, brez jasnega cilja (Isaković 1994, 360). Poimenovanje Musliman se je, kot pravi Imamović, kot etnično oziroma nacionalno-politično ime popolnoma afirmiralo z akti NOB-a 1941–1945, še posebej z odločitvami AVNOJ-a in deželnih antifašističnih svetov Bosne in Hercegovine, Sandžaka, Črne Gore in Boke Kotorske ter Velike antifašistične skupščine narodne osvoboditve Srbije. S posebno deklaracijo o pravicah državljanov Bosne in Hercegovine, ki je bila sprejeta na Drugem zasedanju ZAVNOBIH-a poleti 1944, je zajamčena enakost in enakopravnost Muslimanov, Srbov in Hrvatov, ki je bila izborjena in pridobljena s skupnim narodnoosvobodilnim oziroma antifašističnim bojem. V obdobju med 1947 in 1949 je uradna politika v bistvu ukinila nacionalno poimenovanje Musliman, ki je bilo priznано tekom NOB-a. To je bilo storjeno pod pritiskom, in sicer zato, da ne bi bili prizadeti nacionalni, ali natančneje – (v prvi vrsti srbski) nacionalistični interesi v Bosni in Hercegovini. Z mnogimi nedorečenostmi se je uradna politika že pri prvem povojnem popisu prebivalstva leta 1948 lotila stare prakse nacionalnega opredeljevanja Bošnjakov, in sicer so hoteli, da se v skladu s tem nacionalističnim konceptom bosanski muslimani (kot domnevno še vedno etnično amorfná skupina) v odvisnosti od lastnega kulturnega napredka postopoma nacionalno opredelijo – bodisi v srbski, bodisi v hrvaški smeri. Po dolgem tavanju in zmedenosti glede vprašanja, s katerim imenom označiti bošnjaški etnos, je

konec 60-ih let sprejeta (še prej pa v praksi razširjena) nacionalna oznaka Musliman oziroma Muslimani. Uredništvo Rečnika oziroma Riječnika srbohrvaškega oziroma hrvaškosrbskega jezika dveh matic – srbske in hrvaške – je poleg Srbov, Hrvatov in Črnogorcev leta 1960 posebej izpostavila še bosanske muslimane kot enakopravno subjektiviteto glede vprašanj skupnega jezika. Svojo nacionalno identiteto so Bošnjaki v skladu z možnostmi popolnoma izrazili in potrdili v popisu prebivalstva leta 1971, 1981 in 1991. Poimenovanje Musliman je v prvi vrsti izšlo iz kompleksne politične zgodovine Bosne in Hercegovine in splošno muslimanov na južnoslovanskem prostoru ter ciljanega manipuliranja z njihovo versko in etnično oziroma nacionalno pripadnostjo s strani različnih interesnih skupin in politik tako zunaj kot tudi znotraj Bosne. V času neposredno pred agresijo nad Bosno in Hercegovino (1992) se je v kolokvialnem govorjenju, publicistiki in znanstvenih razpravah vse bolj dalo zaznati dvodelno poimenovanje Bosanski Muslimani kot oznaka za vse Bošnjake na zgodovinskih tleh nekdanjega Tvrtkovega Bosanskega kraljestva, ter v teritorialno-politični kontinuiteti s kasnejšim Bosanskim pašalukom (Imamović 1998, 16–17).

3.1.4.5 BOŠNJAKI V ČASU RAZPADA JUGOSLAVIJE, AGRESIJE NAD BOSNO IN HERCEGOVINO IN DAYTONSKEGA MIRU

Po Abazoviću se je Bosna in Hercegovina poleg preteklih desetletij v obeh Jugoslavijah in druge svetovne vojne še v času srbsko-črnogorske (v pravi fazi) in hrvaške (v drugi fazi) agresije na Bosno in Hercegovino znašla na poti v medsebojnih srbsko-hrvaških odnosih z ene in kontinuiranega avtonomnega srbskega prisvajanja njenega teritorija z druge strani. Obstoj Bošnjakov kot samosvoje in samobitne nacionalne kolektivitete je tako za veliko-Srbe kot za veliko-Hrvate osrednji problem. Zaradi tega je za ene in druge vprašanje odnosa do Bosne in Hercegovine preveč zapleteno, ravno zaradi tega pa poskušajo najti različne načine, kako najučinkoviteje in dokončno prevladati na teh prostorih. Eden od primarnih in temeljnih načinov je denacionalizacija Bošnjakov, in sicer z negiranjem njihove nacionalne identitete oziroma s tretiranjem Bošnjakov kot tako imenovanega hrvaškega cvetja oziroma Hrvatov islamske veroizpovedi ali kot Srbov mohamedanske vere oziroma Srbov, ki so pod prisilo islamizacije zapustili pradedovo vero. Avtor trdi, da se v tem smislu niti srbskega niti hrvaškega nacionalizma ne da reducirati zgolj na enoznačen, teritorialni nacionalizem. Odnos do Bosne in

Hercegovine je na primer v srbski politični, cerkveni in znanstveni misli in praksi definiran z enostavno shemo: teritorij-nacija-kri-jezik (Abazović 1999, 33–34).

Imamović pojasnjuje, da se je raba poimenovanja Bošnjak postopno aktualizirala v času kolapsa komunističnega režima leta 1989/1990. V pluralnosti političnih strank, skupin in idej, ki so nastale z razpadom Zveze komunistov Jugoslavije, se je skozi različne politične, intelektualne, akademske in druge razprave med drugim artikuliralo tudi bošnjaštvo. Od agresije na Bosno in Hercegovino aprila 1992 in genocida nad Bošnjaki ter organiziranjem lastnih oboroženih sil in odporom od agresorjev se je v narodu spontano začelo uporabljati poimenovanje Bošnjak in Bošnjaki kot nacionalna oznaka za bosanske muslimane. V prvih dveh letih vojne, pobojev, odpora in boja je poimenovanje Bošnjak kot etnična in nacionalno-politična oznaka v tisku ter drugi pisani in govornji besedi dobilo praktično enakopravno mesto z do sedaj običajno rabljenim in ustavno veljavnim terminom Musliman oziroma Bosanski Musliman. To je bil spontan proces, v katerem se je v rabo vrnilo staro bosansko-muslimansko narodno poimenovanje, kar je po Imamoviću per analogiam s spontanim procesom, ko se je pred enim stoletjem to poimenovanje izrinilo iz vsakdanjega, javnega in privatnega življenja. Na Drugem bošnjaškem zboru 28. septembra 1993 je v Sarajevu plebiscitarno sprejeto poimenovanje Bošnjak. Kljub temu poimenovanje Bosanski Musliman v zgodovinskem smislu ni brez svoje skromne moči. Ko je v času šestojanuarske diktature v Kraljevini Jugoslaviji 31. januarja 1930 ukinjen Statut za avtonomno upravo islamskih in vakufsko-mearifskih zadev v BiH (sprejet 15. aprila 1909), je na teritoriju cele države izvedena enotna organizacija Islamske skupnosti z nazivom Islamska verska skupnost. S tem je režim posredno priznal, da poleg islamske verske organizacije obstajajo in smejo obstajati tudi druge kulturne in podobne organizacije z muslimanskim imenom. Pojmi pravoslavni, rimo-katolik, evangeličan in podobno so v bivši Jugoslaviji vedno imeli izključno verski pomen, medtem ko je musliman (čeprav so mu med drugim odrekli etnično identifikacijo) razumljen in pojmovan kot poseben politični fenomen. V času razprav o preureditvi Kraljevine Jugoslavije i njene eventualne federalizacije, ki sta jih odprla Sporazum Cvetković-Maček in ustanovitev Banovine Hrvaške, je bilo v obdobju 1939–1940 v strokovni javnosti slišati, da je duhovito in točno, da se muslimani v Bosni in Hercegovini lahko pojmujejo kot posebno etnično skupnost. V zgodovinskem smislu to skupnost pravzaprav sestavljajo Bošnjaki (Imamović 1998, 17).

3.2 BOSANSKI JEZIK

Politične elite, ki negirajo Bosno in Hercegovino in vedno znova poskušajo negirati bošnjaško identiteto, so sprožile aktualno polemiko o poimenovanju oziroma nazivu jezika, v katerem se Bošnjaki sporazumevajo. Že iz oznanila Kongresa bosansko-muslimanskih intelektualcev v času vojne v Bosni in Hercegovini je razvidno, do katere mere so bošnjaškemu ljudstvu oporekali pravico do izražanja in komunikacije v lastnem – *bosanskem jeziku*. V zadnjih sto letih so zaradi tega Bošnjaki prisilno pozabljali lastne korenine, kajti njihov jezik so poimenovali drugi. Drugi so pisali učbenike, v katerih ni bilo muslimanskih imen, drugi so sestavljali šolske programe, v katerih bosansko-muslimanski avtorji niso bili ustrezno zastopani. Bošnjaško literarno dediščino so izdajali v nasprotju z duhom bosanskega jezika, pri pisanju slovarjev so marginalizirali bošnjaške vire. Tako so se številne generacije Bošnjakov vzgajale v nasprotju z maternim jezikom – v unitaristični koncepciji srbohrvaškega oziroma hrvaškosrbskega jezika (Kongres bosansko-muslimanskih intelektualaca 1992).

Glede poimenovanja jezika, ki ga govorijo Bošnjaki, Imamović pojasnjuje, da so ta jezik v srednjem veku najpogosteje imenovali slovanski ali ilirski, pozneje bosanski. Avtor tako navaja dosti virov in pričevanj, ki dokazujejo zgodovinski začetek in obstoj bosanskega jezika. Prva omemba poimenovanja bosanski jezik se nahaja v enem notarskem spisu mesta Kotor iz leta 1436, v katerem je zabeleženo, da je mestni knez kupil petnajstletno dekle bosanskega rodu in heretične vere z imenom v bosanskem jeziku – Djevena. Ninski škof je leta 1581 pisal nekemu fratru v bosanskem jeziku. V splošno rabo je poimenovanje bosanski jezik vstopilo v 17. in 18. stoletju. Zabeleženo je bilo, da so dubrovniški diplomati na začetku 17. stoletja v Zvorniku begu Mehmedu Bostandžiju rekli, da jim je bilo v avdienci sultana ukazano, naj ne govorijo v italijanskem, ampak v bosanskem jeziku. Slavni turški potopisec Evlija Čelebi je zabeležil, da v 17. stoletju Bošnjaki govorijo v bosanskem jeziku, omenja pa tudi prvi bosansko-turški slovar, ki ga je leta 1631 sestavil Mehmed Hevai Uskufi. Duvanjski škof Pavle Dragičević je leta 1735 zapisal, da so v Bosni duhovniki, ki si pri verskih obredih pomagajo z bosanskim jezikom, saj cerkveno-slovanskega ne znajo dovolj dobro. Dodal je, da je za katolike pri pogovoru s pravoslavci dovolj znati bosanski jezik. Od takrat naprej se vrstijo številni podatki, da se v Bosni pogovarja po bosansko (Matija Mažuranić 1842, Ivan Kukuljević Sakcinski 1858 in tako naprej). Srbski prvaki iz

Hercegovine so od paše Alija Rizvanbegovića zahtevali, da se za vladiko namesto Grka postavi človeka, ki zna bošnjaški jezik. Beg Jusuf Čengiç je v časopisu Bošnjak 3. decembra 1891 zapisal, da je z verskega aspekta k Bogu najbolje moliti v arabskem jeziku, če pa ga nekdo ne zna, je najbolje, da moli v bosanskem jeziku oziroma jeziku, ki ga je vsak pri svojih starših slišal in se ga naučil. Poimenovanje bosanski jezik je ostalo v uradni rabi tudi po avstro-ogrski okupaciji ne glede na agresivnost srbske in hrvaške propagande, ki je zahtevala, da se to poimenovanje vrže iz rabe. Deželna vlada BiH je 4. oktobra 1907 z enim internim ukazom obvestila vse pristojne organe, da naj se deželni jezik (Landessprache) povsod uradno imenuje srbsko-hrvaški oziroma hrvaško-srbski. S tem je poimenovanje bosanski ali bošnjaški jezik uradno ukinjeno. Glede na tradicijo je kmalu s posebno odločitvijo vlade 20. novembra 1907 Bošnjakom dovoljeno, da v svojih avtonomnih ustanovah še naprej uporabljajo poimenovanje bosanski jezik. Po letu 1918 v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev je ta praksa enostavno ukinjena in opuščena. Poimenovanje bosanski jezik je bilo v praksi preprosto ekskomunicirano in de facto prepovedano vse od leta 1945 do prvih mesecev 1991, ko so ga Bošnjaki skozi svoj tisk in publicistiko spontano vrnil v uporabo, kar pa je že znanstveno utemeljeno in razrešeno (Imamović 1998, 15–16).

Tem nasprotovanjem in pritiskom navkljub so se Bošnjaki, kot pojasnjuje Zgodić, že od osmanskega obdobja zavedali pomena bosanskega jezika za njihovo individualnost. Proti odvzemu te individualnosti so kljubovali panosmanizmu in panislamizmu oziroma uničujočim posledicam poskusov asimilacije in etabliranega sistema izobraževanja, ki se kaže v rabi arabskega, turškega in perzijskega jezika in pisave. Svojo duhovno, čustveno in etnično-politično individualnost so se trudili izražati v svojem lastnem, bosanskem jeziku (Zgodić 1998, 432–436).

Obstajajo tudi mnogi dokumenti in prizadevanja, da v pozabo ne utone niti *bosančica* – specifična pisava v Bosni, ki se je, kot navaja Kulundžić, ohranila predvsem zaradi bosanskih frančiškanov vse do konca 19. stoletja, pa tudi muslimanov v Bosni. Gre za posebno vrsto cirilice (poleg bolgarske, srbske in romunske) s primesmi glagolice in latinice. Najstarejši ohranjeni spomenik z bosančico je povelja Kulina Bana o prosti trgovini v njegovi državi iz leta 1189. V tej pisavi je napisan tudi Poljiški statut iz leta 1619, ohranjeni pa so tudi številni verski in vsakdanji rokopisi, ter veliko epigrafskih napisov na bosanskih stečkih. Bosančico so uporabljali tudi v Dubrovniku, Makarski, v Krajini in na nekaterih hrvaških otokih (Kulundžić 1951).

4 SMERNICE ZA NOVO MISELNOST PRI OBRAMBI BOŠNJAŠTVA

Čeprav je v Bosni in Hercegovini mir že skoraj dvajset let, Bošnjakom vsak nov dan predstavlja novo bitko za lastno eksistenco in kontinuiteto. Obstaja več vladnih in nevladnih, akademskih, kulturnih, verskih in političnih krogov in posameznikov, ki se vsak na svoj način borijo (ali ne borijo) na tej poti. Različno interpretirajo preteklost, različno razumejo sedanost in imajo za prihodnost v Bosni in Hercegovini vsak drugačno vizijo. Tudi Alija Izetbegović, prvi predsednik Predsedstva neodvisne Republike Bosne in Hercegovine, ki je bil leta 1983 drugič aretiran in obsojen na 14 let zapora (Izetbegović 1990b), se je v zaporu v svojih političnih zapiskih spraševal, ali imajo Bošnjaki pravico do političnega predstavništva, kulturnih društev, časopisov, akademije, knjižnice, založbe in podobno. Spraševal se je, ali imajo Bošnjaki pravice vsaj kot manjšina (Izetbegović 1999, 181).

Že v zgodnjem povojnem času, ko so agresorji Bošnjakom onemogočali pogoje življenja s ciljem nadaljnega izseljevanja ter upočasnitve in onemogočanja povratka beguncev in izseljenih, je Ibrahimagić kot obrambo pred to dolgoročno negacijo pravic Bošnjakov na njihovo domovino Bosno oziroma soočenje s procesi, ki so neustrezni za Bosno in Bošnjake, navedel deset smernic nove bošnjaške filozofije (Ibrahimagić 2000, 266–272).

4.1 MEDNARODNO-PRAVNO PRIZNANJE DRŽAVE

Kot navaja Bojić, je 6. aprila 1992 so Republiko Bosno in Hercegovino priznali Evropski svet, Združene države Amerike in številne druge države. Mednarodna skupnost, Islamska konferenca in skoraj cela svetovna javnost so obsojali agresijo. Generalna skupščina Združenih narodov je 22. maja 1992 z aklamacijo sprejela Republiko Bosno in Hercegovino kot članico Združenih narodov (Bojić 2001, 420). Mednarodno-pravno priznanje države Bosne in Hercegovine, ki je po mnenju Ibrahimagića kot krona njene tisočletne državnosti ali druge oblike njene politične entitete v času, ko so na tem prostoru vladala razna tuja cesarstva in kraljevine, predstavlja temeljno dejanje, ki se je Bošnjakom zgodilo po polovici tisočletja življenja pod tujo oblastjo, in s tem prvi in osnovni element nove bošnjaške filozofije (Ibrahimagić 2000, 266).

4.2 REINKARNACIJA BOŠNJAŠKE NACIJE

Kot drugi element nove bošnjaške filozofije Ibrahimagić navaja reinkarnacijo bošnjaške nacije kot tisočletnega etničnega elementa, ki je zakoreninjen v Bosni in ki je sebe prvobitno identificiral kot Bošnjane, zatem pa kot Bošnjake, ki se bodo identificirali z nazivom svoje države in svojega jezika. S časom naj bi se z Bosno vse bolj identificirali tudi pripadniki drugih religij in narodnosti, ki bodo svojo usodo povezali s sobivanjem v Bosni kot svoji domovini. Avtor meni, da bi zato na teh prostorih morali ohranjati tradicijo in kulturo v celoti, ter opozarja, da stečkov in drugih bosanskih srednjeveških znakov bošnjaškega obstoja na teh prostorih ne bi smeli prepustiti drugim, saj so se le-ti borili proti njim in si prizadevali za njihovo uničenje, sedaj pa bi na njih hoteli graditi svojo državno pravico na bosansko zemljo (Ibrahimagić 2000, 266–267).

4.3 NACIONALNA IDENTITETA BOŠNAJKOV

Kot navaja Ibrahimagić, Bošnjaki v zadnji polovici tisočletja niso imeli oborožene nacionalne vojske pod svojo kontrolo. V zadnji polovici tisočletja so se Bošnjaki v tej vojni prvič borili za svojo mednarodno priznano in suvereno državo Bosno, in ne za interese tujih cesarstev in kraljevin. Bošnjake so po Ibrahimagićevem mnenju 1941–1945 prevarali. Čeprav je bila 25. novembra 1943 državnost Bosne (izgubljena leta 1463 s prihodom Osmanov) obnovljena, Bošnjakom nacionalna identiteta po koncu druge svetovne vojne ni bila priznana, le-ta pa je bila še cel čas obstoja socialistične Jugoslavije zanikana s strani Srbije, Črne Gore in Hrvaške. Z razpadom države je to zanikanje pripeljalo tudi do agresije njenih sosedov nad njo in zločina genocida nad bošnjaškim ljudstvom (Ibrahimagić 2000, 267).

4.4 BOSANSKA VOJSKA

Alija Izetbegović je 9. decembra 1993 v Sarajevu v svojem nagovoru udeležencem seminarja Uprave za moralo Štaba Vrhovnega povelja dejal (1995, 9):

Mi smo svetu zadali dva šoka. Poskušal vam bom pojasniti, na kaj s tem mislim. Prvi šok je bil ta naš odpor, naša žilavost. Pričakovali so, da bomo razbiti v dvajsetih dneh. Dokumenti, do katerih smo prišli, govorijo o tem, da je ta akcija

bila načrtovana za dva do tri tedne. Tole je, če se ne motim, dvajseti mesec, odkar se uspešno upiramo. Ne samo, da se uspešno upiramo, temveč smo – hvala Bogu – vsak dan vse močnejši. Seveda se ne smemo preveč zanesti s tem, tudi sovražnik je močan. Ni potrebno misliti, da je šibak. Vendar, če pogledamo tendence na naši in njihovi strani, potem se vidi, da je sovražnik – čeprav močan – vsak dan vse šibkejši, mi pa – kljub temu, da smo bili šibki – vsak dan vse močnejši.

Bošnjaško ljudstvo je, kot se spominja Ibrahimagić, agresijo dočakalo nepripravljeno. Večina množičnih pobojev Bošnjakov se je zgodila ravno v prvih mesecih, ko so agresorji udarili goloroko ljudstvo. Zato so Bošnjaki zavoljo obrambe golega življenja in domovine Bosne sestavili moderno vojsko (Armija BiH), ki so ji takrat lahko zavidale tudi večje države. V današnji bosanski vojski se izraža tudi vojna kultura, pridobljena v večstoletnih obrambnih bitkah Bošnjakov na teh prostorih. Viteški odnos do žensk, otrok, starejših in civilnega prebivalstva nasploh izhaja iz bošnjaške islamske tradicije, do izraza pa je prišel v času napadov agresorja na življenje, lastnino in čast Bošnjakov. Avtor poudarja pomen ohranjanja treh civilizacij in kultur – s tem naj bi Bošnjaki glede tolerance do manjšin, etničnih skupin, verskih sekt ter treh bosanskih narodov in sobivanja štiri od petih ali šestih dominantnih svetovnih religij presegli Evropo – ter je optimističen glede uspeha bošnjaškega ljudstva in bosanske vojske, katera ne zna sovražiti in biti šovinistična, ter kateri zaradi njene odprtosti in zmožnosti sobivanja v prihodnosti napoveduje nepremagljivost (Ibrahimagić 2000, 267–68). Po vojni je general Atif Dudaković je glede posodabljanja vojske dejal, da moderna vojska ni samo v oklepnikih in drugem modernem orožju, ampak jo predstavlja tudi moderen človek. Čas, ko so prostovoljno na poziv ljudstva branili domovino, je minil. Vojska je izvršni organ politike, politika pa utira vojski pot. Vojska je ta, ki zada zadnji udarec (Dudaković 1996, 77–78).

4.5 KADROVSKI POTENCIAL BOŠNJKOV

Znanje, znanost in izobrazba predstavljajo steber za eksistenco ter družbeno-politično in kulturno kontinuiteto v vsakem ljudstvu in civilizaciji. Bošnjaški kadrovski potencial Ibrahimagić (2000) tako označuje kot solidno osnovo za obnovo in izgradnjo države ter nošenje odgovornosti za njeno prihodnost. Avtor navaja, da so bili Bošnjaki s spremembo civilizacije (pri vstopu Avstro-Ogrske v Bosno) dolgo časa v kulturnem šoku in dezorientirani. Po 40 letih, ko so postali bolj zavedni in politično zapriseženi, so

jih nasprotniki leta 1919 ekonomsko uničili. Avtor navaja podatek, da je bilo leta 1939 v celi Jugoslaviji samo 700 visoko izobraženih muslimanov. Če zanemarimo neustrezen odnos do islamske tradicije in nepriznavanje bošnjaške nacionalne identitete, je socialistični režim pravzaprav Bošnjakom omogočil, da si v ekonomskem smislu opomorejo in množično izobražujejo, čeprav sta jim verska svoboda in nacionalno-kulturno organiziranje še naprej bila omejevana. To naj bi Bošnjakom omogočilo, da se v vojni obranijo pred agresijo svojih sosedov. Namreč, ravno pamet in volja po življenju v lastni neodvisni in suvereni državi naj bi po Ibrahimagiću bili ključni za obnovo in vzpostavitev države ter za obstoj Bošnjakov na teh prostorih. Avtor izobrazbi pripisuje enak pomen kot vojski. Samo izobražen Bošnjak naj bi bil tako dober vojak kot tudi dober graditelj države in človek sveta, bošnjaško ljudstvo pa odprto in usposobljeno za rabo novih znanstvenih dosežkov in novih tehnologij (Ibrahimagić 2000, 268).

4.6 NARAVNI RESURSI V BOSNI

Po Ibrahimagiću (2000) naravni resursi v Bosni in Hercegovini v kombinaciji z rabo sodobne znanosti in nove tehnologije omogočajo Bošnjakom lastno proizvodnjo in s tem manjšo odvisnost. Razsežnost teh potencialov (z dobro organizacijo in voljo) se je pokazala že leta 1994, ko je Bosna v najneustrežnejših pogojih omogočila 25 odstotkov lastne proizvodnje za prehrano prebivalstva, kar ji ni uspelo niti v najuspešnejših mirnodobskih letih. Bosansko zemljo so neusmiljeno izkoriščali vsi dosedanji politični režimi, Bošnjaki pa niso upravljali s svojimi ekonomskimi dobrinami, kajti drugi so predpisovali norme za bosansko ekonomijo. Le malo presežka dela bošnjaških delavcev je ostajalo v državi, kar pa je ostalo, se je porabljal iracionalno. Tako je Bosna z vsemi naravnimi bogastvi spadala med nerazvite. Poleg preprečevanja politične afirmacije Bosne se je namerno preprečeval tudi njen gospodarski razvoj. Bosna je bila razvita kod surovinska baza za predelovalno industrijo njenih sosed. Tako se je dohodek bosanskih delavcev odlival v centre držav, skupaj s katerimi je Bosna bila v sestavi. Bosni se je želelo vsiliti polkolonialni položaj ter preložiti hitrejši ekonomski razvoj in blaginjo njenega (predvsem bošnjaškega) ljudstva. To je pripeljalo do tega, da so Bošnjaki bolj kot drugi iskali delo zunaj države in postali poceni evropski sužnji. Naravni resursi niso neizčrpani, izkoriščati jih je treba načrtovano. To, kar ni bilo uničeno, zaradi vojne in blokad ne dela s svojo kapaciteto, tehnologije pa zastarevajo. Mnoge kapacitete so

narejene za potrebe bivšega trga, danes pa je treba zadovoljevati svoje potrebe in se soočati s konkurenco na tujem trgu (Ibrahimagić 2000, 268–269).

4.7 KULTURA

Ibrahimagić (2000) pomembno vlogo v bošnjaški identiteti pripisuje kulturi in poziva Bošnjake k zaščiti kulturne dediščine pred vsiljivci, ki si poleg bosanske zemlje prisvajajo tudi bosanske bane in kralje. Bošnjake kot avtentično zgodovinsko ljudstvo negirajo, stečke kot najvidnejše in najočitnejše znake kulture srednjeveške Bosne pa prisvajajo kot lastno kulturno dediščino, da bi s tem dokazali svoj obstoj na teh prostorih. To počnejo ravno tisti, čigar predniki so s križarskimi pohodi hoteli uničiti državnopravno bitje Bosne in si prisvojiti teritorije. Bošnjaki naj bi zaradi tega morali temeljiteje premisliti svoj odnos do kulturne dediščine Bosne. V splošno kulturo Bošnjakov, ki temelji na islamu, je vgrajena tudi pred-osmanska bosanska kulturna tradicija. Mladim je treba omogočiti dostop do srednjeveških gradov, napisov na stečkih, približati jim bosanske vladarje, prestolnice, arheološke najdbe in tako naprej. Ustanovam, ulicam in trgom naj bi bilo treba nadeti imena iz bosanske zgodovine in kulturne tradicije. Obeleževati naj bi morali datume, s katerimi bi afirmirali delo in osebnost slavnih srednjeveških vladarjev, kot so Kulin Ban, Ban Ninoslav, Stjepan II Kotromanić, kralj Tvrtko in drugi. S tem naj bi Bošnjaki lahko povzdignili sami sebe, kajti Bosna je imela plemiško skupščino (leta 1353), ko jo mnoge današnje evropske države niso imele. Ko je Anglija imela Anglikansko cerkev, je Bosna imela Bosansko cerkev. Le-ta je bila heretična samo za rimskega papeža, ne pa tudi za Bošnjane. Humska plošča (najdena na Humcu pri Ljubuškem v Hercegovini) iz 10. stoletja govori o zgodnji pismenosti Bošnjakov, ki so imeli svojo pisavo bosančico (bosansko cirilico). O njihovi pismenosti govori tudi Miroslavov evangelij iz Huma. Bosna je imela svoje stečke, ki še danes potrjujejo visoko kulturo in pismenost bošnjaških prednikov in katerih razprostranjenost zarisuje tedanje politične in zgodovinske meje (Velike) Bosne (Ibrahimagić 2000, 269–70).

4.8 OBJEKTI IN SPOMENIKI

Kot navaja Ibrahimagić, so bili z vstopom Avstro-Ogrske v Bosno (še posebej pa z vstopom Bosne v sestavo obeh Jugoslavij) objekti islamske kulture precej uničeni – bodisi so bili uničeni in se je na njihovih temeljih gradilo cerkve, bodisi so bili porušeni zaradi urbanizacije mest in naselij ali pa so načrtno uničevane cele četrti mest in naselij, da bi zatrli mesta muslimanske kulture in grajenja. Avtor očita slab odnos tudi do tistih objektov, ki jih srečajo sodobne generacije, kajti niso jih obnavljali. Za dobrobit ljudstva so opustili njihovo rabo, dovoljevali rušenje in izginjanje, ne da bi se pri tem zavedali tudi lastnega izginjanja. Za obstoj Bošnjakov, za njihovo dostojanstvo in smisel življenja, zaradi ljubezni do domovine ter za povrnitev njihove kulturne identitete in zgodovinske kontinuitete Ibrahimagić zato poziva k obnovi porušениh nekropol stečkov, pokopališč, džamij, hamamov, mostov, mestnih jeder in tako naprej (Ibrahimagić 2000, 270). Smajić pravi, da je po poročilih uradne Islamske skupnosti v Bosni in Hercegovini v času vojne (1992–1995) popolnoma uničeno:

- 613 džamij,
- 218 *mesdžidov* (molilnic brez minareta),
- 69 *mektebov* (pisarn),
- 4 verske šole,
- 37 *turbetov* (mavzolejev),
- 405 *vakufov* (drugih delov lastnine Islamske skupnosti) (Smajić 2011, 100).

Ibrahimagić poziva k obnovi in restavriranju spomenikov kulture na istih mestih in po možnosti z istimi materiali (Ibrahimagić 2000, 270–271).

4.9 ISLAM

Islam, na svetu druga najbolj razprostranjena religija, je v Bosno prišla z Osmani oziroma Turki, pred njimi pa tam ni nobenih znanih sledi islama, ki jih lahko sicer najdemo drugod na Balkanu; kot navaja Handžić, so na te prostore so že v osmem stoletju prihajali Arabci, vendar proces sistematične islamizacije pred Turki ni bil sprožen. Islam ni čakal uradne osvojitve Bosne, ampak se je že prej udomačil tako v mestu kot na vasi. Spreobrnilo so se tako navadni ljudje, kot tudi velikaši in prvaki,

drugi so jim sledili v skupinah. Glede na to, da so bili Turki takrat že dosledni politiki, se je islam širil brez prisile. V nasprotnem bi v sosedstvu o njih krožil slab glas. Za razliko od sosednih dežel se je islam v Bosni širil hitro, kajti bogomili so se (skupinsko) spreobrnil v kratkem času skoraj vsi. Avtor je zaradi tega Bošnjake označil kot avtohtono ljudstvo na teh prostorih in ne kot prišleke (Handžić 1998, 26–35).

4.9.1 ISLAMSKA SKUPNOST V BOSNI IN HERCEGOVINI

Glavna muslimanska organizacija v Bosni in Hercegovini je Islamska skupnost v Bosni in Hercegovini (*Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*), ki je, kot je navedeno v njeni ustavi, edina, združena skupnost muslimanov v Bosni in Hercegovini, Bošnjakov izven njihove domovine in drugih muslimanov, ki jo sprejemajo za svojo (Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini).

Po strnjenemu Smajićevemu opisu njena avtonomija temelji na verskih in pravosodnih institucijah bosanskih muslimanov iz obdobja osmanske administracije v Bosni. Je priznana s strani države kot institucija, ki tradicionalno predstavlja islam v Bosni in Hercegovini. V urejanju lastnih zadev (ritualov, islamske izobrazbe, objavljanja, humanitarnih dejavnosti in tako naprej) in upravljanju s svojo lastnino je samostojna. Financira se večinoma skozi sistem *vakufov* (posebna vrsta fundacije), članarin, *zekata* (posebna vrsta miloščine oziroma obvezno letno dajanje določenega dela lastnine, ki predstavlja enega od petih stebrov islama) in *sadekatul-fitra* (znesek za revne, ki se ga da na koncu meseca ramadana), prihodkov profitnih agencij, donacij in zapuščin (Smajić 2011, 98). Avtor je organizacijsko strukturo Islamske skupnosti strnil v:

- *Rijaset* (najvišji religijski in administrativni organ oziroma glavno izvršno telo Islamske skupnosti, na čelu katerega je s sedemletnim mandatom *Reis-ul-ulema* oziroma predsednik Rijasetu ali veliki mufti, ki predstavlja najvišjo oblast Islamske skupnosti, na tej poziciji pa je – po predhodniku Mustafi Ceriću – od novembra 2012 Husein Kavazović),
- Zbor Islamske skupnosti (najvišje predstavniško in zakonodajno telo Islamske skupnosti),
- *džemate* (skupnosti iz najmanj sto gospodinjestev),
- *medžlise* (skupina načeloma najmanj sedmih džematov v eni občini ali mestu),

- *muftiluke* (uradi muftija, ki pokrivajo določeno regijo oziroma kanton, vključno s tistim vojaškim brez teritorialne opredeljenosti) v Bosni in Hercegovini,
- *mešihate* (organizacijske enote bosanskih muslimanov, ki živijo v tujini), ki zajemajo Slovenijo, Hrvaško, Sandžak v Srbiji, Nemčijo in Avstralijo,
- številne krovne organizacije bosanskih muslimanov, ki temeljijo na etnično-religijski identiteti (v Združenih državah Amerike, Avstriji in drugih evropskih državah) (Smajić 2011, 98–99).

Med glavne institucije Islamske skupnosti je Smajić vštél še Urad za bošnjaško diasporo, Urad za hadž (romanje v Meko, ki je eden izmed petih stebrov islama) in Urad za odnose z islamskim svetom, ki so oddelki Rijasetu, nato še založniško hišo El-Kalem (v prevodu Pero), Center za islamsko arhitekturo, Muslimansko tiskovno agencijo (MINA), Agencijo za certifikacijo *halal* kakovosti¹, Gazi Husrev-begovo knjižnico, Asociacijo islamskih učenjakov (Ilmija), Tarikatski center (institucija Islamske skupnosti za koordinacijo sufijjskih redov – v Bosni in Hercegovini sta aktivna reda Kadiri in Nakšibendi). Poleg institucij Islamske skupnosti obstaja še nekaj manjših muslimanskih asociacij z različnimi nameni in orientacijami. Nekatere so misionarske, druge bolj kulturne, znanstvene, humanitarne (*Muslimansko dobrotvorno društvo Merhamet*), študentske ali ženske (Kewser in Nahla) (Smajić 2011, 99).

Kot nadalje navaja Smajić, Islamska skupnost upravlja s šestimi srednjimi šolami oziroma medresami (program le-teh se je v zadnjih nekaj letih spremenil iz šol za imame in učitelje islamskega verouka v splošne srednje šole z dodatnim religijskim učnim programom):

- Gazi Husrev-begova medresa v Sarajevu (najstarejša, ustanovljena leta 1537),
- Behram-begova medresa v Tuzli (ustanovljena leta 1626),
- Elči Ibrahim-pašina medresa v Travniku (ustanovljena leta 1706),
- Medresa Osmana efendije Redžovića v Visokem (ustanovljena leta 1992),
- Medresa Džemaludina efendije Čauševića v Cazinu (ustanovljena leta 1993),
- Karađoz-begova medresa v Mostarju (ustanovljena leta 1995) (Smajić 2011, 101).

¹ Halal standard pomeni ustreznost prehrabnih izdelkov v skladu z islamskimi pravili.

Poleg teh izobraževalnih institucij Smajić navaja še Bošnjaško gimnazijo (obenem od nekdanje sekularne in tradicionalne v bošnjaškem, islamskem smislu), Fakulteto za islamske vede v Sarajevu, Islamsko pedagoško fakulteto v Zenici in Islamsko pedagoško fakulteto v Bihaću (Smajić 2011, 101–102).

4.9.2 STRPNOST DO DRUGIH RELIGIJ

Strpnost do drugih veroizpovedi, h kakršni poziva Ibrahimagić, naj bi tradicionalno bila v Bosni prisotna že od nekdanje. Do drugačnosti so bili Bošnjani vedno strpni. Imeli so svojo Bosansko cerkev, tolerirali so misijonarstvo tudi drugih cerkva, kar potrjuje večstoletni obstoj frančiškanov v Bosni, ki so sebe (tako kot tudi drugi katoliki skupaj z muslimani i pravoslavci) smatrali kot Bošnjake. Ta prostor je s spreobrnitvijo največjega števila pripadnikov Bosanske cerkve na islam postal razmejitelj med Vzhodom in Zahodom, pa tudi duhovno stičišče treh civilizacijskih krogov: grško-rimskega, judovsko-krščanskega in arabsko-islamskega. Nekaj takega (v tako dolgem trajanju) ni možno najti v nobeni deželi na evropskem prostoru, če izzamemo večstoletno izkustvo Španije, ki ga je s pregonom vseh muslimanov in judov leta 1492 prekinila netolerantna katoliška cerkev tistega časa (Ibrahimagić 2000, 267). Alija Izetbegović je v svoji Islamski deklaraciji prav tako izpostavil pomen strpnosti in sodelovanja z drugimi narodi in manjšinami (Izetbegović 1990).

Smajić priznava, da so se v času vojne medreligijski odnosi precej zamajali, zato je Bosna in Hercegovina postala središče medreligijskih dejavnosti in projektov na načeloma skupni iniciativi raznih lokalnih in mednarodnih akterjev. Islamska skupnost v Bosni in Hercegovini je soustanovitelj in član Medreligijskega sveta v Bosni in Hercegovini, ki je bil ustanovljen leta 1997 v sodelovanju s predstavniki štirih tradicionalnih verskih skupnosti v Bosni in Hercegovini (katoliki, pravoslavci, judi in muslimani) z namenom promoviranja dialoga in sprave ter predstavljanja skupnih interesov in dejavnosti verskih skupnosti državi. Predstavniki in člani Islamske skupnosti delujejo tudi v okviru Medreligijskega instituta v Bosni in Hercegovini, ki je bil ustanovljen leta 2007 s ciljem omogočanja komunikacije in sodelovanja med verskimi skupnostmi in širšo družbo. Muslimani v Bosni in Hercegovini so aktivni še v

Mednarodnem forumu Bosna in v drugih nevladnih organizacijah, ki si želijo obnoviti medreligijsko zaupanje in odnose (Smajić 2011, 106–108).

4.9.3 ISLAM KOT DEJAVNIK V BOŠNJAŠKI IDENTITETI

Saračeva v začetku osemdesetih v Bosni in Hercegovini opaža neuspeh sekularizacije in krepitev religijske identitete. Obdobje med letoma 1980 in 1990 je zamejeno z dvema dogodkoma – s smrtjo Josipa Broza Tita in ustanovitvijo Stranke demokratske akcije (SDA). Ta dogodka sta pomembna za določanje časovnih okvirjev v raziskovanju odnosa med religijskim in nacionalnim v identiteti Bošnjakov. Namreč, Titova smrt je pospešila proces demokratizacije in odprla prostor za krepitev verskih identitet, ustanovitev SDA pa je (čeprav bi ta morala predstavljati konstituiranje določene politične stranke) pomenila tudi konstituiranje stranke z močnim religijskim vplivom (Sarač 2009, 153). In vendar Bougarel konstatira, da SDA glede na njen program ni bila nikakršna panislamistična stranka, res pa je, da je želela postati vodilna nacionalna stranka Muslimanov s ciljem nadaljevanja muslimanske nacionalne afirmacije (Bougarel v Sarač 2009, 153).

Ibrahimagić, ki na islam gleda kot na enega izmed ključnih elementov nove bošnjaške miselnosti, meni, da Bošnjaki odnosa do islama ne bi smeli reducirati samo na vero, ampak ga doživljati v njegovi totaliteti – torej, vse faze njihovega družbenega življenja prežeti z islamom, z vseobsegajočim monoteizmom in se s tem osvoboditi modernega mnogoboštva in vsega, kar krši islamski sistem vrednot oziroma zavrniti z denarjem in propagando vsiljene avtoritete. Avtor prav tako meni, da bi Bošnjaki morali slediti tistim vrednotam, ki jim omogočajo kulturno, versko in politično identiteto, ki jih ukoreninjuje v bosansko državo – Bosno. Za Bošnjake naj ne bi bilo dovolj teoretično poznati pravil, ki izhajajo iz Korana in *sunne* (prakse odposlanca Mohameda), saj sobivajo s pripadniki drugih religij in narodov, kjer se najdejo tudi verski fanatiki in nacionalni ekstremisti, temveč naj bi se Bošnjaki po Ibrahimagiću morali podučiti praktične obrambe pred vsem, kar ogroža njihovo življenje, čast, lastnino in religijo (Ibrahimagić 2000, 271).

Po drugi strani pa Karčić poudarja pomen sekularizacije, ki jo je Bosna in Hercegovina sprejela v celoti oziroma v vseh elementih definicije sekularne države: načelo svobode

religije, načelo državljanstva ne glede na religijo in prepričanje, ter načelo ločitve religijskih skupnosti in države. Namreč, upoštevajoč relevantne pravne akte (Evropska konvencija za zaščito človekovih pravic in temeljnih svoboščin in njeni protokoli, Ustava Bosne in Hercegovine oziroma Aneks IV Daytonskega mirovnega sporazuma, ter Zakon o svobodi religije in pravnemu položaju cerkva in verskih skupnosti z 28. januarjem 2004) sekularna država znatno vpliva na izražanje in institucionalizacijo islama. Izražanje islama v sekularni državi, kot je Bosna in Hercegovina, zajema verovanje brez omejitev in področje islamskega normativnega sistema, ki je omejen na področje verskih obredov in družbenih zadev. Na slednjem področju imajo šeriatske norme značaj versko-moralnih norm. To pomeni, da velja samo verski vidik norm, ne pa tudi pravno-sodni značaj. V institucionalnem smislu se takšen položaj šeriata v družbi kaže v mehanizmih za interpretacijo in implementacijo predpisov, kot so: interpretacija, izobraževanje, vzgoja, nasveti, alternativno reševanje sporov, svetovalna telesa ter alternativne islamske ustanove (na primer, islamska banka²). Ravno dolgo izkustvo sekularizacije (pet desetletij v socialistični verziji in dve desetletji v iskanju liberalno-demokratskega modela) naj bi na razumevanju in interpretaciji islama v Bosni in Hercegovini pustilo veliko sled, kar je po avtorjevem mnenju tudi eden izmed elementov islamske tradicije Bošnjakov (Karčić 2007, 423–436).

Odprto ostaja vprašanje o morebitni nadaljnji institucionalizaciji islama v Bosni in Hercegovini in vlogi islama v sodobni islamski tradiciji Bošnjakov. Islamski reformator, reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević je svojim sonarodnjakom že v času Avstro-Ogrske in Kraljevine Jugoslavije predlagal iskanje novih institucionalnih okvirjev islama (Čaušević v Karić in Demirović 2002, 13). Alibašić je identificiral in na simpoziju o islamski tradiciji Bošnjakov izpostavil pet področij, na katere naj se Bošnjaki v prihodnosti osredotočijo in jih razvijajo:

- legitimizacija bosanskega modela institucionalizacije islama – velik kapital modela upravljanja z islamskimi verskimi zadevami, ki je od države neodvisen in leži na temeljih konsenza, je treba razvijati, da se le-ta ohrani pred izzivi drugih konceptov in modelov,
- permanentna evalvacija bošnjaške misli in prakse s pomočjo islamskih virov – zavoljo notranje koherentnosti (na primer, kot odgovor na izzive in kritike iz

² Primer certificirane islamske banke v Bosni in Hercegovini je Bosna Bank International (BBI).

krogov literalistov oziroma vehabizma) je za Bošnjake nujna samorefleksija islamske prakse s pomočjo Korana in *sunne*,

- islamska praksa in delovanje v demokratičnih pogojih – potrebno je močno intelektualno angažiranje za interpretacijo islama in sprejetje muslimanskih zahtev v javno sfero, pri čemer naj bi bilo treba posodobiti empirične raziskave,
- islamska družbena misel za post-konfliktno družbo v tranziciji – bosanski muslimani naj se začnejo ukvarjati s perečimi družbenopolitičnimi vprašanji, kot so socialna nepravilnost, korupcija, politična nemoralnost, delavske pravice, odnosi z nemuslimani (vključno z ateisti in agnostiki), odpuščanje, sprava, potrošništvo, materializacija, zahodna kultura zabave in tako naprej,
- temeljne doktrinarne teme v sodobnosti – bosanski muslimani naj odgovorijo na temeljna religijska vprašanja, ki jih zastavlja moderna (na primer, o evoluciji). Avtor namreč konstatira, da je med Bošnjaki veliko tistih, ki ne verjamejo v glavne stebre islamske vere (Alibašić 2007, 509).

Čeprav je islam eden izmed najpomembnejših elementov bošnjaškega miselnega in družbenopolitičnega preporoda, projekt islamizacije bosansko-hercegovske družbe, kot trdi Filandra, ne obstaja. Vidika elementov trenda islamizacije, ki se jih v Bosni in Hercegovini sicer da zaslediti, sta dva:

- civilne oblike religioznosti (verske šole in fakultete, verouk kot predmet v javnem šolstvu, izdaja in prevajanje knjig, pluralizacija interpretacije vere in posledično pojav pripadnikov drugih pravnih šol in vehabizma, številne kulturno-verske manifestacije in tako naprej),
- politična instrumentalizacija religije (postkomunistična raba religije za politične namene, obstoj političnih strank, ki islam uporabljajo kot ideologijo za mobilizacijo množic, pozornost volivcev in kot vrednostni kriterij) (Filancia 2008, 25).

Nadalje avtor zatrjuje, da splošno pomembne družbene in politične sile, ki bi imele cilj islamizacije, ne obstajajo, predvsem pa ne obstajajo politične in kulturne predpostavke za njegovo uresničitev. Islamska identiteta Bošnjakov je zgodovinsko prakticirana kot tolerantna, saj je ta identiteta tako imenovanega osmanskega tipa. Bošnjaki muslimani spadajo v tradicionalno hanefijsko islamsko pravno šolo s široko razvito sekularno kulturo, kar se tiče odnosa islama in države. Vse elemente trendov islamizacije oziroma

islamskega fundamentalizma – slednjega izzivi naj bi bili po očitkih Donie v ospredju po krivdi tolerance Islamske skupnosti Bosne in Hercegovine in sekularnih bošnjaških politikov do mudžahedinov iz Severne Afrike in Bližnjega vzhoda v času vojne (Donia 2007, 150) – po Filandri pretehta premoč demokratičnega toka, za katerega je značilno politično uresničevanje narodnosti v obliki države, implementacija državljanskih pravic in nacionalne enakopravnosti, podpiranje liberalnega državljanskega principa in sekularizma, tranzicije in globalizacije, informatizacije, odprta družba in evropske integracije. Danes je dominantni družbeni, politični, idejni in vrednotni trend pri Bošnjakih občutek pripadnosti evropski pluralni kulturi, ki zajema bruseljsko orientacijo na političnem polju in razvoj civilne družbe in njenih vrednot na družbeni sferi (Filandra 2008, 25–26). Tudi Brka trdi, da ne obstaja nič, kar bi dokazovalo, da je politično gibanje na čelu z Izetbegovićem težilo k Bosni in Hercegovini kot islamski državi, obstajajo pa številni pomembni zgodovinski dokumenti, ki dokazujejo ravno nasprotno (Brka 2012, 62).

5 MODERNA BOŠNJAŠKA POLITIKA

V Bosni in Hercegovini se je po vojni vzpostavilo zelo kompleksno politično stanje, ki je glede na težavnost v zadnjih letih doseglo vrhunec. Pogled na dve entiteti in en distrikt, zelo kompleksno razčlenjeno strukturo oblasti, ki je neučinkovita, korupcijo, ogromno birokracijo, ter druge povojne gospodarske in socialne posledice ne pušča mnogo upanja. Med konstitutivnimi narodni vladata nezadovoljstvo in nestrpnost, ki se v okviru etno-nacionalistične politike konstantno reproducirata skozi populizem in oportunistično vladajočih oligarhij iz obeh entitet. Ob ravnodušni in nekonkretni poziciji mednarodne skupnosti, ter občasnih nevarnih separatističnih izjavah iz uradne Banja Luke se vprašanja o fizičnem obstoju in političnem položaju porajajo predvsem v bošnjaških vrstah.

V tej situaciji, ko se poleg gospodarske krize stopnjuje še politična kriza, bi se dalo, kot pravi Muhamed Velić, konstitutivne narode v Bosni in Hercegovini slikovito primerjati z zakonsko zvezo, kjer je v bistvu skoraj nemogoče pravno ali kako drugače preprečiti enemu partnerju, da se loči od drugega, če si to obupno želi. Nevesta bo torej slej ko prej pobegnila, kajti ženin je šibak in neučinkovit. Bošnjake avtor kritizira kot pubertetnike (v državnem smislu), ki stojijo sredi poti. Največji pomen pripisuje ideji, okrog katere bi se lahko bošnjaško ljudstvo zbiralo. V kontekstu Bosne in Hercegovine ideja, okrog katere se zbirajo pro-bosanske sile, naj ne bi bila vprašljiva. Problem malih umov naj bi bil v tem, da delujejo na stopnji imen in nekvalitetne lojalnosti imenu. Če se k temu doda še zbir oteževalnih okoliščin zunanje narave in zbir težav, ki jih generirajo notranji faktorji, kot so odsotnost morale nasploh (to naj bi bilo najbolj izraženo pri ljudeh s funkcijo), skorumpiranost, prioritarno gledanje na lastni interes, odsotnost zavesti in tako dalje. Tako pravzaprav dobimo kaotično stanje, ki trenutno vlada v tej državi in družbi. Nujno bi se bilo treba intelektualno zbrati okrog ideje za platformo, od katere se ne bi smelo odstopati ne glede na ime, stranko, pozicijo ali opozicijo (Velić 2010, 14–16).

Po Filandri je politični položaj Bošnjakov v dvajsetem stoletju nastal na podlagi njihovega razumevanja samih sebe, še najbolj pa na podlagi razumevanja drugih – predvsem Hrvatov in Srbov. Razumevanje sebe je tudi določanje sebe. To je tudi usmerjanje sebe k določenim ciljem in izbiranje načina za doseganje le-teh. Šele potem, ko razumemo sebe, je mogoče tudi načrtovati svoje interese ter interese in namene drugih.

V tem smislu je tudi politični položaj Bošnjakov v dvajsetem stoletju razlaga temeljnih načel bošnjaške politične misli, bošnjaškega mišljenja politike kot razumevanja in določanja sebe in lastne države Bosne. Poleg tega se Bošnjaki soočajo še z neprimernim razumevanjem (ali nerazumevanjem) s strani drugih, katerih stališča glede Bošnjakov temeljijo na predsodkih, izhajajo iz neupoštevanja posebnosti Bošnjakov, njihov cilj pa je njihovo uničenje (Filandra 1998, 389).

Pri določanju načel sodobne bošnjaške politike je Filandra poudaril, da v samem bošnjaškem ljudstvu do danes ni bilo intelektualnih sil, ki bi v enem orisu določile načela bošnjaškega obstoja oziroma sestavile nekaj, kar se pri drugih narodih imenuje nacionalni program. Tukaj ne gre za to, da so Bošnjaki skozi dvajseto stoletje imeli manj številčno ali manj kvalitetno inteligenco od na primer Srbov ali Hrvatov, ampak gre za to, da Bošnjaki niso imeli svobodnega političnega prostora za gradnjo takšnega orisa. V skrajno težkih političnih pogojih je najzavestnejši del bošnjaškega intelekta (še posebej v sedemdesetih in osemdesetih letih dvajsetega stoletja) odločujoče prispeval k ohranitvi lastnega naroda, ki se je v tistem času prepustil matici dogodkov, ki so se odigrali, pri tem pa je iz bošnjaške nacionalne tradicije črpal vsebino, moč, energijo za oblikovanje in usmerjanje bistva naroda. Takrat naj bi bošnjaški intelekt ohranil bošnjaški narod. Oteževalni in odločilni dejavniki bošnjaškega političnega razvoja so po Filandri bili:

- mednarodne okoliščine, ki jim niso ustrezale, saj se v nobenem izmed prelomnih dogajanj na južnoslovanskem področju v dvajsetem stoletju niso uspeli izkazati kot zaseben politični narod,
- velikosrbska narava prve in komunistična narava druge Jugoslavije,
- napačno komunistično razumevanje nacionalnega vprašanja,
- zapostavljanje nacionalnega vprašanja kot političnega vprašanja v okviru bošnjaške politike prve polovice stoletja,
- pomanjkanje političnega poguma v določenih trenutkih,
- stalnost srbskih in hrvaških pretenzij do njih in njihovega ozemlja (Filandra 1998, 389–390).

Ravno o tem kontinuiranem srbskem agresivnem odnosu in hegemonski politiki do Bošnjakov od začetka devetnajstega stoletja govori tudi Demirović. Bosna in Hercegovina naj bi namreč iz zgodovinskega aspekta obstajala kot teritorialna, kulturna,

politično-pravna in državna identiteta, vendar je ta identiteta bila (in še vedno je) predmet in gonilo srbskega nacionalizma, ki je orientiran k negaciji bosansko-hercegovske identitete in zgodovinske individualitete. Sicer naj bi to poleg sociološkega, politološkega in zgodovinskega teoretsko-znanstvenega vakuuma v bosansko-hercegovski literaturi dodatno zmanjševalo politično artikulacijo Bošnjakov (Demirović 1999, 7–43).

Po Malkomu ima Bosna in Hercegovina močno in prepričljivo kontinuiteto države same po sebi, zelo dobro pa je izražena kontinuiteta vseh elementov države, ter zgodovinskih, geografskih in političnih elementov. Kot specifična entiteta ima svojo specifičnost tako v otomanskem kot tudi v avstro-ogrskem cesarstvu. Zgodovinsko ozemlje se je ohranilo, kar je potrjeno z Berlinskim kongresom (1878), ZAVNOBIH-om (1943), Drugim zasedanjem AVNOJ-a (1943), mednarodnim priznanjem Bosne in Hercegovine (1992) in Daytonsko-pariškim mirovnim sporazumom (1995) (Malkom v Demirović 1999, 16).

5.1 POLITIČNA IDENTITETA BOŠNJKOV

Po Filandri politična (prav tako kot nacionalna, družbena in kulturna) identiteta Bošnjakov ni nekaj končnega, danega, doseženega in zaokroženega. Gre za tok zavesti, ki ga je treba prepoznati, ga neprestano oblikovati in usmerjati. Bošnjaki so z obrambo pred agresijo ohranili tako narod kot državo. Še več (in kar je še pomembnejše) – v tem uporu je njihova kulturna dejanskost prerasla v politično. Sedaj se nahajajo v obdobju lastnega političnega razsvetljevanja, v obdobju razvoja ene nacije, v katerem politika postane tisto, kar sama po sebi tudi je: bit obstoja svobodnega človeka. Vsak vidik tega obstoja ima svojo politično odločnico, to pa svoboden človek mora vedeti, kajti svoboden je ravno zahvaljujoč učinkom političnega delovanja. S tem dobi politika v bošnjaškem obstoju glede na dosedanje bivanje popolnoma nov status, nov smisel in novo nalogo. Spreminja se v novo družbeno dejavnost, brez njenih pozitivnih učinkov pa se nepovratno izgublja vsa last Bošnjakov. Zaradi tega ima razumevanje politike za Bošnjake prvorazredni pomen (Filandra 1998, 6).

Različni državno-politični položaji Bosne i Hercegovine so bile neizkoriščene priložnosti za krepitev nacionalne zavesti Bošnjakov in državne integritete BiH.

Možnosti za to so glede na okoliščine bile majhne, saj v družbi niso obstajale dovolj močne sile, ki bi sprožile gibanje v tej smeri. Ko se je začel trend vpliva nacionalizmov, se možnosti še dodatno drastično zmanjšajo. Tako je v nedavni preteklosti prišlo do eskalacije konfliktov v grozovito vojno, ki je terjala mnogo življenj in migracij, ter od katere si država in ljudje še vedno niso povsem opomogli. Tudi ti dogodki so definirali trenutne politične okoliščine, ki se, kljub prenehanju vojne leta 1995, še vedno niso spremenile.

To, kar Bošnjaki so, po Sokoloviću ni določeno s tistim, kar oni subjektivno mislijo, da so, niti s tistim, s čimer jih objektivno dojema njihovo okolje, ampak z odnosom do lastne realnosti. Le-ta se je spreminjala (pogosto brez njihove privolitve), v skladu z njo pa njihova identiteta. Pri zadnjem, najbolj tragičnem spopadu Bošnjakov z njihovim družbenim okoljem je treba izpostaviti dvoje, in sicer:

- ni prvič, da se na njih izvaja genocid, da so predmet nacionalizma njihovih sosedov in so žrtev njihovih šovinizmov,
- pogosto se vzrok išče v njihovi identiteti (verski in etnični), predvsem pa v dejstvu, da so Bošnjaki kot edini slovanski narod islamske veroizpovedi stigmatizirani s strani svojih sovražnikov kot izdajalci (Sokolović 2006).

Sokolović pravi še, da je stigma Bošnjakov dvojna. Namreč, niso stigmatizirani le kot verski konvertiti, temveč tudi kot etnični konvertiti. Srbski in hrvaški nacionalizem (poleg ostalih) menita, da Bošnjaki niso bili posebna etnična skupina, ampak naj bi se diferencirali od Srbov oziroma Hrvatov na verski osnovi. Nacionalizem njihovih sosedov (brez specifičnega etničnega porekla) tako v Bosni in Hercegovini kot v Srbiji oziroma na Hrvaškem ne prizna niti njihove aktualne etnične distinktivnosti (Sokolović 2006, 124–128).

Sodobni bošnjaški politični razvoj ima po Filandri tri značilnosti. Prvič, Bošnjaki so svoj nacionalni položaj vedno razumeli v dialektičnem odnosu z bosansko posredovanostjo. V zgodovini sodobnega bošnjaškega političnega delovanja se nikoli niso pojavile sile ali gibanja, ki bi razumeli možnost bošnjaškega obstoja izven bosanskih okvirjev. Drugič, celo v najtežjih časih za lastni obstoj se ideja o multietnični Bosni ni zapustila; v najtežjih trenutkih za bošnjaški fizični obstoj se vztraja na načelu obstoja Bosne kot večplastne kulturne, religijske, civilizacijske in nacionalne skupnosti.

Ne obstajajo pisne sledi, niti ustni spomini soustvarjalcev bošnjaške zgodovine, ki bi kazali na to, da je med Bošnjaki bilo razumevanje lastnega obstoja kot unilateralnega, ekskluzivno nacionalnega glede na Bosno. Bošnjaki Bosne nikoli niso pojmovali kot izključno bošnjaško-muslimansko državo, niti so kadarkoli privolili v njeno delitev. Obstoj Bošnjakov je bil vedno tesno povezan z bosansko celovitostjo (Filandra 1998, 390). Tako tudi Velikonja pravi, da so Bošnjaki glede na drugi dve narodnostni skupini najbolj poudarjali potrebo po sodelovanju vseh treh konstitutivnih narodov Bosne in Hercegovine (Velikonja 2003, 280). Nadalje Filandra pravi, da odstopanj od te splošne usmeritve (do katerih je prihajalo v težkih časih za Bošnjake) ni mogoče povzdigniti na stopnjo resnega političnega orisa. Tretjič, potek vzpostavitve nacionalnih držav okrog Bosne in Hercegovine je bil v nasprotju z bošnjaškimi političnimi in nacionalnimi stališči. Srbi in Hrvati so se razvijali na matrici ideje o nacionalnih državah, s čimer je bosanska celovitost postala vprašljiva. Bošnjakom je prevlada nad drugimi tuja. Takšna ideja jim je bila podtaknjena iz Zagreba in Beograda s ciljem upravičevanja zločina nad njimi (Filandra 1998, 390–391).

Filandra nadalje govori o političnem razvoju Bošnjakov v dvajsetem stoletju, ki naj bi bil nadaljevanje razvoja osnovne sodobne bošnjaške politične ideje. Bošnjaki so vedno čutili in pazili svojo posebnost, čeprav le-to v političnem smislu nikoli niso dovolj dobro diskurzivno razčlenili. V času Avstro-Ogrske in Kraljevine Jugoslavije so se Bošnjaki borili za avtonomijo Bosne. Sintagma avtonomija sama po sebi govori, da ni šlo za gibanje za neodvisnost Bosne, ampak za ohranitev bosanske posebnosti v okviru sestavljenih državno-pravih sistemov. Referendum za suvereno in neodvisno Bosno in Hercegovino leta 1992 ter mednarodno-pravno priznanje bosanske državnosti na njegovi podlagi predstavljata temeljno in ključno zgodovinsko dejstvo v bošnjaškem političnem obstoju v dvajsetem stoletju. Z odločitvijo za neodvisnost Bosne so Bošnjaki dobili možnost da prestopijo meje sestavljenih državnih sistemov in s tokom mednarodnih okoliščin pridejo do uzakonjenja in priznanja državne samostojnosti. Ta podvig je določil tudi vsako drugo bošnjaško politično stališče v prihodnosti (Filandra 1998, 391).

V Bosni in Hercegovini, ki jo je Bebler označil kot bivšo socialistično republiko, najmanj pripravljeno za vpeljavo tekmovalne večstrankarske politike (Bebler 2006, 67), je premise moderne politične misli Bošnjakov Brka identificiral v:

- demokratski tradiciji od samega začetka ustanavljanja političnih strank in izkušnjah v političnem delovanju večstrankarske parlamentarne demokracije zahodnega tipa (Stranka demokratske akcije in druge nacionalne politične stranke, ki so nastale v letu 1990 ali kasneje, so se vedno opredeljevale kot stranke bošnjaškega ljudstva in drugih državljanov oziroma pripadnikov drugih narodov, če le-ti sprejemajo njihov demokratični politični program),
- politični motiviranosti za podpiranje multikulturalnosti,
- identifikaciji z demokratično državo Bosno in Hercegovino zavoljo nacionalne in kulturološke zaščite Bošnjakov in drugih državljanov,
- kritiki ideoloških deviacij iz preteklosti (zagovarjanje integritete državnosti Bosne in Hercegovine in afirmacija skupnih vrednot in interesov),
- odprtosti in toleranci do drugačnosti,
- pripravljenosti državljanov za evropske vrednote ter na nadnacionalno in multikulturno,
- patriotskem odnosu do Bosne in Hercegovine (zaščita oziroma obramba zgodovinske, pravne in politične kontinuitete države),
- antifašističnem stališču (že od druge svetovne vojne),
- opredeljenosti za sekularno državo Bosno in Hercegovino ter v sodobni univerzalni in humani ideji o družbeni ureditvi (s trendi integracij v EU in NATO) (Brka 2012, 59–93).

Kljub temu, da je neodvisnost Bosne in Hercegovine največji in najznamenitejši bošnjaški politični dosežek, je s strani Bošnjakov potrebno za kontinuiran uspeh investirati še veliko intelektualnega in političnega napora. Namreč, očitno je, da se kljub vseprisotnosti mednarodne skupnosti razmere v bosansko-hercegovskem političnem prostoru niso spremenile, le-te pa ne omogočajo nadaljnega razvoja bošnjaške identitete, nevarno vprašljiv pa je postal tudi sam njihov obstoj. Obstajajo močni intelektualni, verski in politični tokovi, ki lahko najdejo skupno točko, iz katere lahko izhajajo in ponudijo učinkovite rešitve onstran populistične, etno-nacionalistične politike.

5.2 ETNONACIONALIZEM PRI BOŠNJAKIH

V državi, kjer politične elite med seboj in z inferiorno civilno družbo še vedno komunicirajo v etnonacionalističnem diskurzu, lahko v vsakdanjem medijskem in akademskem prostoru zaznamo tudi nekaj negativnih presežkov zgodovinskega boja Bošnjakov. Krvava vojna v Bosni in Hercegovini, ki se je začela pred dvajsetimi leti, je tako s strani politikov kot tudi akademskih virov opredeljena različno – za ene kot agresija od zunaj (hrvaška in/ali srbska), za druge kot državljanska vojna znotraj Bosne in Hercegovine, za tretje kombinacija. In vendar se najpogosteje krivica tako za vojno kot tudi za aktualno politično krizo pripisuje na splošno nacionalizmu oziroma nacionalizmom vseh treh konstitutivnih narodov Bosne in Hercegovine – tudi nacionalizmu Bošnjakov.

Bošnjaki so prvo pravo priložnost za svojo homogenizacijo dobili ravno takrat, ko so razglasili svojo neodvisnost. Takrat so svoj delež terjali srbski in hrvaški nacionalisti. Bošnjaki za obrambo niso imeli niti dovolj politične, niti vojaške moči. In vendar so bošnjaške politične elite nemalokrat uporabile enako – nacionalistično – logiko v okviru svojega populističnega diskurza. Ta napačna pot se nadaljuje vse do današnjih časov, in ne prispeva k odpravljanju politične krize v Bosni in Hercegovini.

Za razpravo o tem je relevantna ocena Filandre, ki pravi, da Bošnjaki nimajo zgrajene nacionalne zavesti. So edina nacija nekdanje Jugoslavije, ki nima svojega ekskluzivnega nacionalnega prostora, kajti skupno državo konstituirajo z bosanskimi Srbi in bosanskimi Hrvati. Vsa nekdanja jugoslovanska postkomunistična gibanja so se po evropskemu modelu nacije-države uspela konstituirati v okviru lastnih nacionalnih držav. Zaradi tega je bilo logično, da so na novo vzpostavljene nacionalne države na področju nekdanje Jugoslavije v stilu evropske zgodovinske prakse dominantne realpolitike uporabljale mehanizme etničnega inženiringa kot sredstva lastne nacionalne konstitucije po načelu dominantne večine in marginalizirane manjšine. V Bosni in Hercegovini je glede na etnično mešanost prebivalstva ta proces imel najbolj tragične posledice, kajti ustanovljena so bila koncentracijska taborišča, izvrševani vojni zločini in izvršen genocid nad Bošnjaki. V vojni proti Bosni in Hercegovini s ciljem uničenja njene državnosti so bile vključene Srbija, Črna Gora in Hrvaška. Z vojno so hoteli uničiti model bosanske države, ki je v primerjavi z modelom nacije-države izjema (Filandra 2008, 24).

Etnopolitika, ki jo v družbenopolitičnem prostoru Bosne in Hercegovine identificira Mujkić, naj bi delovala s pomočjo mehanizmov državljskega nacionalizma navznoter (na svojem homogenem, etnično omejenem ozemlju) in navzven (enakopravnost narodov na paritetnem načelu). Pri tem je avtor izpostavil eno specifiko – bošnjaški državljski nacionalizem. Ta ne temelji na svojem etnično omejenem ozemlju, ampak na perspektivi preureditve celotne Bosne in Hercegovine kot državljske države, kar naj bi peljalo k vzpostavitvi unitarne bosansko-hercegovske države z dominantnim bošnjaškim prebivalstvom. Čeprav ta zadeva ni tako enoznačna, imajo govori o državljski Bosni s strani bošnjaških nacionalističnih politikov predvolilne namene, in imajo v etnopolitičnem okviru isti učinek kot etnični separatistični nacionalizem bosanskih Srbov in Hrvatov. Cilj je ustvariti močan občutek posebne narodnosti (bošnjaške), zato se državljski nacionalizem pri Bošnjakih v politični praksi večinoma kaže kot etnični nacionalizem. Le-ta nagovarja državljske Bosne in Hercegovine, ki to državo čutijo kot svojo. Na koncu se zdi, da so državljani, ki to državo čutijo kot svojo (in na katere apelira tudi bošnjaška politična elita), ravno Bošnjaki, ki se v nacionalistično-politični percepciji samoopredelijo kot temeljni oziroma državotvorni narod Bosne in Hercegovine. Za razliko od bosanskih Srbov in Hrvatov, ki skozi spolitizirano fantazmo matičnih držav nadomeščajo svoje nacionalno identitetno okolje, ki jim po eni strani omogoča enoznačno gostiteljsko gospodovanje na določenem ozemlju (ki se v svoji skrajni obliki odraža v stališčih o Bosni ali njihovem delu Bosne in Hercegovine kot o srbski ali hrvaški zemlji), pri bošnjaškemu gostitelju pridemo do problema. Nacionalistična fantazma matične države je lahko namreč usmerjena le k Bosni in Hercegovini, katero pa si mora istočasno deliti z drugimi – nikoli torej ne more biti gostitelj v popolnem smislu te besede. Posledično je nacionalistično obarvani projekt etničnega zaokroževanja Bošnjakov, konstituiranje njegove politične identitete hkrati tudi proces njegove dekonstitucije (Mujkić 2010, 137–141).

Zgodić je v svoji ideji tako imenovanega nacionalnega mesijanstva, ki jo je pripisal srbski in hrvaški strani, takšne tendence kritično zasledil tudi pri bošnjaškemu ljudstvu, vendar je poudaril, da se znotraj bošnjaške nacionalne zavesti mesijanska zavest ni razvila kot posebna, jasno oblikovana in artikulirana dimenzija nacionalne ideologije. Šlo naj bi za samopercepcijo Bošnjakov kot zaščitnikov islama na evropskih tleh. Vendar tako pojmovano poslanstvo Bošnjakov ostaja v religijski sferi in ne izvira iz nekakšne imperialno intonirane zavesti, ampak iz zgodovinske zavesti o tem, da so

Bošnjaki, ki so bili skozi stoletja izpostavljeni asimilatorskim in genocidnim politikam, ščitili svojo etnično, kulturno in državno-politično identiteto ravno s pomočjo sprejemanja islama ne samo kot religije, temveč kot aksiološkega žarišča zgodovinske in družbene orientacije ter apologije lastne individualnosti. Avtor priznava, da se šele po agresiji pri bošnjaških intelektualcih po svetu da zaznati nekaj izjem oziroma znakov ideje bošnjaškega nacionalnega mesijanstva. Le-ti se kažejo v obrambnem govorjenju o bosanskem poslanstvu znotraj moderne civilizacije (še posebej evropske), poslanstvu kot misiji ohranitve paradigmatičnega izkustva bosanske multikulturalnosti in multinacionalnosti. Ti znaki se kažejo tudi v pojmovanju Bošnjakov kot temeljnega naroda Bosne in Hercegovine, njihova misija pa naj bi bila (po tem, ko so izkusili agresijo), da postanejo vodilni akterji ohranjanja suverene in neodvisne državne eksistence Bosne in Hercegovine in podobno. Takšna stališča pa naj bi bila tako redka in izolirana, da ne samo da ne moremo govoriti o tradiciji zavesti – ne moremo govoriti niti o sodobnih artikuliranih, ideološko oblikovanih in dejavnih bošnjaških nacionalno-mesijanskih samopercepcijah. Po eni strani se zaradi tega pomanjkanja sami naciji odvzamejo nepotrebne zgodovinske avanture – še posebej tiste imperialne, osvajalske vojne, do katerih prihaja tudi v času mobilizatorskih in agresivnih potencialov nacionalnega mesijanstva. Po drugi strani je to pomanjkanje hendikep, saj naciji jemlje čustvenost zgodovinske globine in s tem nacionalno zavest ekskomunicira iz širokega spektra njenih konstitutivnih faktorjev, v katerega je vključen (pogosto usoden) občutek ekskluzivne zgodovinske misije nacije. Avtor ta hendikep v razvoju nacionalne identitete pri Bošnjakih ocenjuje kot daleč bolj minoren v primerjavi z njegovimi zgodovinsko-emancipatorskimi pridobitvami oziroma prednostmi (Zgodić 1999, 15–16).

Tam, kjer je Zgodić (1999) identificiral potencialni škodljivi bošnjaški nacionalizem oziroma tako imenovano nacionalno mesijanstvo, je Filandra nasprotno to vlogo hrbtenice bosanske državnosti dodelil Bošnjakom oziroma jim dal mesto najbolj predanih zaščitnikov Bosne, čeprav se Bošnjaki v tej vlogi niso nikoli udeleževali sistematično, niti so kadarkoli bosansko državnost razumeli brez bosanskih Hrvatov in Srbov. Njihova ključna, pro-bosanska vloga se je po Filandri najbolj pokazala v času vojnih političnih dogajanj, ko za večino bosanskih Srbov in Hrvatov bosanska država ni bila izbira. Raje so vzpostavljali svoje paradržavne tvorbe (tako imenovano Herceg-Bosno in Republiko Srbsko) kot izraz prizadevanj za delitev Bosne in priključitev

njenih delov državi Hrvaški in Srbiji. S takšno usmeritvijo lastne politike so postali soudeleženci agresije na Bosno in krvavega kosa neločljivo povezanega bosanskega tkiva (Filandra 1998, 383).

S strani bošnjaških akademskih, kulturnih, političnih in verskih organizacij in posameznikov lahko vedno znova v besedilih raznih monografij, zbornikov s simpozijev, političnih programov, statutih društev in skladov zasledimo splošno, deklarativno in imperativno toleranco do drugih konstitutivnih narodov in manjšin v Bosni in Hercegovini, ki naj bi po Ibrakoviću, ki je temeljito razdelal zvezo, odnos in vlogo islama v Bosni in Hercegovini, izvirala ravno iz nenacionalne, islamske samopercepcije Bošnjakov kot dela človeške skupnosti v najširšem smislu. Bošnjaki naj bi bili navdihnjeni z visoko etičnostjo, in naj ne bi nikoli želeli biti črta kot mejnik, niti prečrtani, niti podčrtani. Bošnjak naj bi vedno vzbujal zavist, prisvajanje in zatiranje ravno zaradi tega, ker svoje premoči ni nikoli glorificiral do stopnje nacionalizma, ampak naj bi to sprejemal kot primer raznolikosti in dajanje lastnega pečata s ciljem medsebojnega spoznavanja. Bošnjaki so želeli preseči občutek inferiornosti, vendar ne z lastno dominanco. Avtor izpostavlja, da v preteklosti s strani Bošnjakov ni nikoli bilo genocidov ali organiziranih zločinov proti drugim narodom. Šlo naj bi za globoko antinacionalistično in antirasistično orientacijo, ki ne preprečuje organiziranja v nacijo kot možnosti lastnega samoobrambnega mehanizma (Ibraković 2008, 134–135).

Prvi predsednik Predsedstva neodvisne Republike Bosne in Hercegovine, Alija Izetbegović je rekel (2004, 37):

Obstajajo tisti, ki govorijo, da je Bosna srbska, kot tudi tisti, ki govorijo, da je hrvaška. Vendar, so tudi tisti, – le zakaj tega ne povedati – ki z enako agresivnostjo trdijo, da je Bosna samo muslimanska. Z enako odločnostjo mi zavračamo te vse tri trditve. Muslimansko prisvajanje Bosne glede na realno situacijo enako grozi z njeno dezintegracijo in kaosom kot srbsko in hrvaško prisvajanje.

5.3 GENOCID

Na 49. zasedanju Generalne skupščine Združenih narodov septembra 1994 v New Yorku je Izetbegović dejal, so rezultati neenakopravnega boja med Karadžićevimi Srbi in neoboroženimi Bošnjaki: 70 odstotkov okupiranega teritorija Republike Bosne in Hercegovine, čez 200.000 ubitih civilistov, več kot milijon izgnanih prebivalcev, okoli 30.000 posiljenih žensk in deklic, ter stotine porušenih mest in vasi. To je bila vojna

vojske proti civilistom, ki jo je spremljal genocid ter rušenje kulturnih in verskih objektov (Izetbegović 1994, 145).

Kot pomembno značilnost agresije na Bosno in Hercegovino Žiga izpostavlja genocidnost. Genocid je bil tako sredstvo kot tudi cilj agresije. Namreč, ker bi koncept oblikovanja Velike Srbije s čisto etnično osnovo iz pripadnikov izključno srbskega naroda bil težko izpeljiv z znatnim odstotkom nesrbskega prebivalstva na predvidenih prostorih te države, so v agresiji na Bosno in Hercegovino poudarek dali na ravno ta problem, in začelo se je etnično čiščenje. Pojem etničnega čiščenja pa je tukaj zlorabljen, saj le-ta predstavlja likvidacijo in je podpomenka pojma genocid oziroma, kot avtor pravi, abecedna zadeva genocida. Obseg in tempo ubijanja Bošnjakov se avtorju zdita neverjetna. V manj kot dveh letih naj bi v vojni v Bosni in Hercegovini bilo ubitih okrog 200.000 ljudi, na stotine težko ranjenih in izgnanih. Genocid nad Bošnjaki s strani srbsko-črnogorskih sobratov naj bi se v povprečju dogajal vsakih trideset let, kar pomeni dvakrat v enem človeškem življenju, ko govorimo o dvajsetem stoletju. Izvršiteljem genocida nad Bošnjaki so se v času agresije pridružili tudi Hrvati. Vsi dosednji genocidi nad Bošnjaki so bili skrbno prikrivani. To danes očitno ni več možno, kajti svet je videl, zgodovina pa registrirala zažiganje in uničevanje Foče, Goražda, Sarajeva, Mostarja in drugih mest, koncentracijska taborišča, ter grozovite pokole v Ahatovičih, Ahmićih, Bijeljini in tako naprej. Zahvaljujoč moderni tehnologiji se danes lahko registrira vse, kar se dogaja na tem planetu. Tega se po avtorjevem mnenju agresorji Bosne in Hercegovine ne zavedajo. Skratka, agresija Srbije in Črne Gore na Bosno in Hercegovino (z izgovorom o reševanju neokomunističnega režima Slobodana Miloševića, ko je komunizem v svetu že doživel vsesplošni kolaps) bo po razsežnosti surovosti, perfidnosti in genocida ostala redek primer v novejši zgodovini človeštva (Žiga 1995, 25–30).

Kot navaja Kadrić, so Srbi skozi celo vojno pod okupacijo zajemali dve tretjini teritorija Bosne in Hercegovine. Mednarodna skupnost je Sarajevo, Goražde, Srebrenico in Žepo razglasila kot zaščitene cone pod patronatom Združenih narodov. Ta mesta so bila zaščitena samo formalno. Srbi so nekaznovano izstreljevali granate, ubijali in uničevali ter diktirali dostavo hrane, vode in obleke. Zgolj formalno zaščito teh con potrjujeja Srebrenica in Žepa, kjer so Srbi konec julija leta 1995 pobili okrog 10.000 Bošnjakov. Hrvaška agresija na Bosno in Hercegovino je izvršena na manjšem prostoru in v

manjšem obsegu (Hercegovina in srednja Bosna). Hrvaško vojsko Bošnjaki sprva niso doživljali kot agresorja, in so se jim v želji po boju proti skupnemu, srbskemu agresorju, tudi pridruževali. Mnogi od njih so kasneje končali v koncentracijskih taboriščih. Skoraj vsako hrvaško naselje v Hercegovini in srednji Bosni je imelo svoje koncentracijsko taborišče (najbolj znani so Gabela, Heliodrom in Dretelj). V taborišča so peljali tudi bošnjaške civiliste, ki so jih tam mučili in ubijali. Tako srbsko-črnogorski kot tudi hrvaški agresorji so na okupiranih prostorih uničevali vse bošnjaške verske in kulturne objekte. S tem so želeli izbrisati vsako sled obstoja Bošnjakov (Kadrić 2004, 488). Tudi general Fikret Muslimović – takrat načelnik Uprave za varnost Vojske RBiH – je že leta 1993 v svojih pismih poročal o razdoru med pripadniki Vojske RBiH in Hrvaškega obrambnega sveta (HVO), ki so se borili za koncept tako imenovane Herceg-Bosne (Muslimović 1993, 92–94). Kadrić pravi, da Bošnjaki (čeprav so žrtve) zopet želijo sobivanje s Srbi in Hrvati. Mednarodna skupnost je dovolila agresijo na Bosno in Hercegovino. Če bo dovolila prevlado sil, ki še naprej delujejo v smeri njene razgradnje, bodo Bošnjaki ponovno kaznovani, agresorji in zločinci pa nagrajeni (Kadrić 2004, 487–488). Vsi mirovni načrti, ki jih je predlagala mednarodna skupnost, so po Böschovi izhajali iz etničnih delitev, ki temeljijo ravno na genocidu. Osrednje vprašanje je v sojenju in kaznovanju odgovornih za genocid in vojne zločine. Samo tako se lahko deportirani in posiljeni vrnejo v svoje rodne kraje (Bösch 1996, 212).

Ko so na primer pred dvanajstimi leti v Banja Luki Srbi kamenjali bošnjaške vernike (ki so obnavljali džamijo Ferhadijo), je Alispahić v kolumni v reviji Saff dejal, da je ta incident luč za rušenje Ferhadije, ki bi ga Bošnjaki končno morali razumeti kot pravilo, strategijo in voljo srbskega naroda. Tisti Srbi, ki so se nad incidentom zgražali, sestavljajo neznatno in nepomembno manjšino. Rušenje Ferhadije je tako po Alispahiću prava paradigma genocidnosti Srbov (ki so na dan incidenta izpustili priložnost, da se znebijo dejstva o lastni genocidnosti), ki jih eksplicitno označi kot motene in kot odpad civilizacije. Vse rečeno pa bo z zadovoljstvom negiral, če enkrat v srbskem narodu pride do katarze (Alispahić 2008, 11–13).

V bošnjaškem ljudstvu sta se 26. februarja 2007 nezaupanje ter dvom v spravo in sobivanje povečala s sodbo (končno, obvezujočo in brez možnosti pritožbe) Meddržavnega sodišča po tožbi Bosne in Hercegovine proti Srbiji in Črni Gori, ko je Sodišče – kot navaja Ajnadžić – sicer med drugim potrdilo, da je s strani takrat samooklicane Republike Srbske nad več kot 8.000 Bošnjaki v Srebrenici, zaščiteni coni

Združenih narodov, izvršen genocid, da pa Srbija v genocidu ni soudeleženec. Sodba je med člani Asociacije žrtev genocida v Bosni in Hercegovini, Mater Srebrenice, Bošnjaške kulturne skupnosti Preporod in v bošnjaškem ljudstvu nasploh sprožila veliko razočaranje in nov razlog za nezaupanje v mednarodno skupnost (Ajnadžić 2012, 310–316), katere kontinuirana prisotnost v Bosni in Hercegovini, kot pravi Jazbec, naj bi bila ključna za njeno stabilnost in dolgoročni uspeh odvijajočih se zapletenih procesov (Jazbec 2007, 108). Danes po Ajnadžićevem mnenju Bošnjaki Združenim narodom zamerijo tudi:

- prenizke obsodbe Haaškega sodišča (na primer, Stanislavu Galiću in Dragomirju Miloševiću),
- popustljivost oziroma skoraj toleranten odnos do mnogih krivcev (na primer, Slobodana Miloševića, Biljane Plavšić, Momčila Krajišnika),
- odsotnost politične volje za aretacijo ostalih zločincev in s strani Srbije izpolnitev obveznosti, ki jih je naložilo Meddržavno sodišče (Ajnadžić 2012, 315–316).

Bošnjaki po Hartmanovi kot veliki poraženci te vojne – čeprav so plačali največji davek – niso izkoristili cene svoje krvi za doseganje svojih interesov na mednarodni sceni. Bošnjaki niso imeli orožja, da bi ustavili razvoj dogodkov, ki so že od samega začetka imeli genocidne namere, niso imeli zmag, s katerimi bi vplivali na pogoje daytonskega miru, niti močnih zaveznikov, ki bi preprečili, da se sredi Evrope, ki je že spoznala holokavst, potrdijo rezultati genocida v Srebrenici (Hartman 2007, 202).

Nekdanji reis-ul-ulema Mustafa Cerić je v enem izmed govorov dejal, da med bošnjaško bolečino in sramoto krvnikov Srebrenice stoji haaška pravičnost kot pogoj za pravico do življenja, vere, lastnine in časti vseh narodov v Evropi in svetu. Reis-ul-ulema je Srebrenico, ki ne bo imela miru brez Bošnjakov, primerjal z Alhambro na Iberskem polotoku, ki je brez Mavrov zgolj mrtva lepota, kajti Mavri bi zopet lahko naredili Alhambro ravno tako, kot preživeli Bošnjaki znajo ponovno zgraditi Stari most v Mostarju in džamijo Ferhadijo v Banja Luki (Cerić 2002, 77).

Poskus materialnega in biološkega uničenja bošnjaškega ljudstva je po Filandri neizpodbitno dejstvo. Izgube Bošnjakov se kažejo v izgubi 10 odstotkov populacije, polovici izgnanega prebivalstva, ostanek prebivalstva pa je zbit v eno četrtino teritorija

bosanske države, in sicer večinoma v vertikalni rek Neretve in Bosne. Predpogoj za to, da si Bošnjaki opomorejo v biološkem, ekonomskem in teritorialnem smislu, je krepitev njihove zavesti in duha oziroma krepitev bošnjaške samozavesti, kar je zelo težka naloga, kajti nacionalna zavest je enako kot v komunističnih časih še vedno šibka, čustveni občutek bolečine iz časa vojne pa ni prerastel v močno kolektivno zavest (Filandra 1998, 398). Z Busuladžićem se strinja, da je treba vprašanju fizičnega obstoja in ocenjevanju položaja Bošnjakov pristopiti zrelo in brez pretirane sentimentalnosti (Filandra v Busuladžić 1997, 14). Tako je že v času srbsko-črnogorske agresije in genocida (po zapiskih iz leta 1992) Kasumović za zaščito tako imenovane biološke substance Bošnjakov predlagal:

- zaščito ljudstva tako v vojnih pogojih kot v drugih okoliščinah,
- zaščito in vrnitev izgnanih,
- povezovanje z izseljenimi Bošnjaki in prizadevanje za reintegracijo v skupni nacionalni korpus (z dvojnimi državljanstvom, vključevanjem v kulturne in ekonomske dejavnosti države ter delom za eventualno vrnitev teh ljudi),
- skrb za nataliteto, ki je v vojni močno upadla (Kasumović v Al-Ahsan 2004, 188).

V bošnjaški diaspori Dervišević opaža, da so enako pomanjkljivo in nezadostno nacionalno in politično raziskani kot tisti v državi. Bošnjaki skupaj z Bosanci drugih etničnih pripadnosti še vedno odhajajo iz svoje države, sprejemajo druga državljanstva in se odrekajo svojemu, bosanskemu. Zaskrbljujoči so tudi rezultati njegove raziskave, ki kažejo na enako neenotnost in neorganiziranost Bošnjakov v diaspori, kot sta pri tistih v državi (Dervišević 2006, 489–490).

6 ZAKLJUČEK

V tem magistrskem delu smo v okviru raziskave o sodobni politiki Bošnjakov najprej naredili krajši pregled skozi zgodovino političnega in državnopravnega položaja Bosne in Hercegovine in skozi turbulentna dogajanja opazovali bošnjaško ljudstvo. V poglavju, ki govori o paradigmi Bošnjakov, smo se podali nekoliko bolj globoko v preteklost, ki nam med drugim govori o tem, da so bili kot Bošnjaki poimenovani vsi, torej celotno prebivalstvo ne glede na versko pripadnost, ki je živelo na območju BiH. Kasneje so na pravoslavno in katoliško prebivalstvo vplivali zunanji tokovi, ki so vodili k nacionalizmom in etnopolitiki, ki je današnja politična realnost BiH, in ki jo ovira na poti k napredku. In vendar bi lahko sklepali, da ima strmenje Bošnjakov k ZAVNOBiH-ovski unitarni državi Bosni in Hercegovini temelje med drugim ravno v teh davnih časih, ko so se *Bošnjaki* imenovali vsi njeni prebivalci.

Raziskali smo izvor Bošnjakov. Vse skupine bošnjaške etnije smo deskriptivno navedli ravno zaradi ugotavljanja njihove avtohtonosti, razprostranjenosti in razvejanosti. Ugotovili smo, da je na Balkanu kar nekaj skupin Bošnjakov, in sicer so to Goranci, Torbeši, muslimani v Novopazarskem sandžaku in črnogorski muslimani ter Bošnjaki v Bosni in Hercegovini. Bošnjaki so torej staro, avtohtono prebivalstvo, ki je bilo kot mnoga druga ljudstva skozi zgodovino izpostavljeno različnim družbenopolitičnim vplivom. Kljub spremembam, ki so jih kot celota doživljali, lahko v zgodovinskih virih in pričevanjih vedno zaznamo njihovo prisotnost. Splet okoliščin oziroma spreminjajoči se diskurz je diktiral nihanje njihove družbenopolitične aktivnosti ali pasivnosti. Na tej točki torej nasprotujemo in se distanciramo od akademskih in političnih stališč, ki danes (še vedno) negirajo bošnjaštvo kot etnično oziroma nacionalno pripadnost.

Nekaj vrstic v tem poglavju smo namenili tudi bosanskemu jeziku, ki je prav tako predmet aktualne negacije. Kot primer lahko navedemo poročanje bosanskih medijev o izjavah predsednika Republike Srbije Milorada Dodika o neobstoju bosanskega jezika in poimenovanju jezika Bošnjakov kot bošnjaškega, kar je permanentno praksa tudi medijev iz Republike Srbije. V kontekstu kontinuiranih stabilizacijskih procesov v bosansko-hercegovski družbi se to zdi precej nesprejemljivo in destruktivno, v kontekstu naše raziskave pa tudi popolnoma neresnično, kajti samo poimenovanje bosanski jezik je rabljeno že v srednjem veku, njegova prva omemba pa sega v leto

1436. Bošnjaki so govorili bosansko tudi v času osmanske vladavine, rabo izraza bosanski jezik so jim znatno omejili v Avstro-Ogrski, v Kraljevini SHS pa se je ta izraz popolnoma uknil. De facto je bil prepovedan od leta 1945 vse do njegove vrnitve v publicistiko in tisk v prvih mesecih leta 1991. Poudariti je treba, da so se Bošnjaki v ohranjanju svojega jezika upirali celo Osmanom, zaradi katerih so v bosansko leksiko poskušali vdirati arabski, turški in perzijski jezik. Bošnjaki so (skupaj s še nekaterimi skupinami) uporabljali in čuvali tudi svojo specifično cirilično pisavo bosančico, ki jo med drugim lahko beremo na slavnih bosanskih stečkah.

Ko smo v naslednjem poglavju identificirali smernice sodobne bošnjaške miselnosti, smo pri tem upoštevali več vidikov družbe in politične organiziranosti naroda, ki vključuje suverenost mednarodno priznane države Bosne in Hercegovine (prvi in osnovni element nove bošnjaške miselnosti). Nacionalno zavest Bošnjakov je po mnenju mnogih avtorjev potrebno prebuditi oziroma reinkarnirati. Nacionalno identiteto, ki jim je bila v času bivše Jugoslavije odvzeta, morajo Bošnjaki obnoviti. V vojni so Bošnjaki za obrambo domovine spoznali tudi pomen močne vojske, ki jo je treba sproti modernizirati. Pri tem morajo skrbeti za izobrazbo, znanost in tehnologijo, bogastvo naravnih resursov ter razvijati gospodarstvo. Nujno je, da čuvajo svojo kulturno dediščino predvsem zaradi tega, ker si jo drugi narodi prisvajajo, kulturne spomenike in razne objekte pa morajo z istimi materiali restavrirati in obnavljati. Posebno pozornost številni avtorji namenjajo islamu, čigar vloga je v bosansko-hercegovski družbi problematizirana zlasti po terorističnih napadih 11. septembra 2001 v Združenih državah Amerike. Zasledili smo nekaj predlogov o tem, da bi se morala Islamska skupnost v Bosni in Hercegovini podati na pot nove institucionalizacije in interpretacije islama, ki bo znala reflektirati družbenopolitično realnost v tej državi. Čeprav lahko zaznamo več islamizacijskih elementov in ne pozabljamo na številne ekstremiste, ki so iz Bližnjega vzhoda in Severne Afrike prišli v času vojne, smo konstatirali, da v Bosni in Hercegovini islamizacija ne poteka, družba pa za fundamentalizem ne predstavlja plodih tal, saj imajo med drugim Bošnjaki poleg specifičnega, bosanskega interpretiranja islama v prihodnosti jasno načrtane sekularne cilje, usmerjene k Bruslju.

Nazadnje smo v poglavju, ki obravnava moderno bošnjaško politiko, ugotovili, da so Bošnjaki skozi zgodovino imeli zelo malo svobodnega prostora za razvoj svoje politične

identitete. Pri tem so jih ovirale mednarodne okoliščine, nacionalističen in komunističen pristop (ali omalovaževanje) k vprašanju njihove politične identitete ter pomanjkanje poguma v določenih časih. Sedaj, ko je v BiH gospodarska, socialna in politična kriza na vrhuncu, so v zelo težkem položaju, in kljub velikemu potencialu (med drugim dobrih praks v preteklosti) ne morejo tako kmalu prispevati k vzpostavitvi in ohranitvi demokracije v državi. Čaka jih še veliko dela.

Kritično smo pristopili tudi bošnjaškemu nacionalizmu, s katerim se že tako ekonomsko in socialno nestabilna Bosna in Hercegovina sooča poleg srbskega in hrvaškega nacionalizma. Le-ta stoji na poti k artikulaciji politične identitete Bošnjakov v današnjih političnih razmerah v Bosni in Hercegovini kot ovira. Nacionalna zavest Bošnjakov, ki naj bi bila temelj za njihovo homogenizacijo, v določenih trenutkih predstavlja ravno nasprotno – zavirajoči element sodobne bošnjaške politike. Tukaj priznavamo, da je Bosni in Hercegovini potrebna sprememba oziroma obrat od etnopolitike k bolj demokratičnemu, pluralističnemu pristopu, a poudarjamo, da sodobna politika Bošnjakov in njihova identiteta slonita na vsesplošni toleranci do drugačnosti, pri čemer izpostavljanja njihove vloge kot tako imenovane hrbtenice državnosti Bosne in Hercegovine ne vidimo več v luči izključujočega nacionalizma.

Izkustvo genocida, ki je bil v času vojne tako sredstvo in cilj agresorjev na Bosno in Hercegovino, se je globoko zakoreninilo v bošnjaško identiteto. Agresija na Bosno in Hercegovino je sprožila veliko migracijo Bošnjakov, ki v tujini tvorijo ogromno (neenotno in neorganizirano) diasporo, ki bi Bošnjaki po genocidu zahtevajo predanost resnici, opravičila s strani krivcev. Delno jih lahko kot žrtve utolaži pravičnost Meddržavnega sodišča, kar bi utegnilo spremeniti njihov odnos do mednarodne skupnosti v pozitivni smeri.

V Bosni in Hercegovini mediji vse pogosteje poročajo o incidentih, kot so povečevanje vojnih zločincev Ratka Mladića in Radovana Karadžića (na primer, v središču Trebinja se poleg Hitlerjeve knjige *Mein Kampf* za 15 konvertibilnih mark trenutno prodaja Mladićeva knjiga *Bitka za Srbiju – uputstvo za oslobođenje otadžbine*), javno pozivanje h genocidu na mnogih srbskih proslavah (avgusta 2013 je socialna omrežja preplaval posnetek, na katerem Srbi v Bratuncu v Republiki Srbski plešejo in pojejo: *Oj Pazaru novi Vukovaru, a Sjenice nova Srebrenice!*), verbalni in fizični napadi na Bošnjake (v Zvorniku so 8. avgusta 2013 trije Srbi napadli Bošnjake, ki so se ob

prazniku Bajramu odpravljali na jutranjo molitev) ter njihove kulturne objekte in lastnino, kar ruši vse poskuse obnove zaupanja v drugo etnično skupino, onemogoča vrnitev izgnanih in izseljenih, ter med bošnjaškim prebivalstvom celo povzroča občutke strahu pred novo vojno. Uradna Banja Luka javnost pretresa s številnimi izjavami o odcepitvi Republike Srbije. Takšni incidenti in separatistična sporočila nedvomno načenjajo integriteto Bosne in Hercegovine, ki je ključni element bošnjaških naporov za lastno fizično existenco ter politično in kulturno kontinuiteto. Škoda, ki jo povzročijo takšna dejanja in retorika je torej dvojna – kontinuirano onemogočanje obnove bošnjaške identitete in artikulacije njihovih interesov ter rušenje državnosti Bosne in Hercegovine. Opogumlja ugotovitev, da se Bošnjaki vendar poleg boja za svoj fizični obstoj (z 10-odstotno izgubo prebivalstva po vojni in genocidu) politično razvijajo, pri tem pa ne izpuščajo načela multietničnosti Bosne in Hercegovine, kar je dobra postavka za generiranje tega ogromnega potenciala in naporov za boljšo prihodnost njih samih, kot tudi ostalih ljudi v državi.

V oktobru 2013 je v Bosni in Hercegovini po dvaindvajsetih letih bil nov popis prebivalstva. Za Bošnjake je to zgodovinski dan, kajti končno so imeli priložnost, da sami aktivno skrojijo v Bosni in Hercegovini svoj jutri. Pred popisom so v celi državi in v diaspori potekale velike razprave o pomenu le-tega. Tukaj se strinjamo z Demirovićem, ki v enem bosanskem lokalnem časopisu pravi, da Bošnjaki morajo zaradi pogojev, ki jih je (vsem narodom Bosne in Hercegovine) vsilil daytonski mir, upoštevati ustavne nominacije, čeprav številnost ne pomeni odobravanja dominacije, neenakosti in neenakopravnosti ostalih državljanov (Demirović 2013: 20). V tiskani in elektronski obliki so Islamska skupnost v Bosni in Hercegovini, Svet kongresa bošnjaških intelektualcev, Bošnjaška kulturna skupnost Preporod, Bošnjaški inštitut – Fondacija Adil Zulfikarpašić in Humanitarna organizacija Merhamet pripravili posebno brošuro oziroma letak z informacijami o popisu in kratkim propagandnim besedilom o velikem pomenu tega, da se Bošnjaki etnično oziroma nacionalno izjasnijo kot Bošnjaki, da kot veroizpoved navedejo islam, kot jezik pa bosanski. Imami v celi Bosni in Hercegovini v petkovih molitvah so pridigali o pomenu popisa prebivalstva. Organizirano je bilo več simpozijev na to temo. Najbolj odmevno je bilo delovanje Bošnjaškega gibanja za enakopravnost ljudstva, ki so opozarjali na morebitne posledice, če bi bošnjaški del prebivalstva na popisu v polje nacionalnost namesto Bošnjak/-inja navedel na primer Bosanec, Bosanec in Hercegovec, Musliman in drugo. Zavedamo se,

da diskriminatorna Ustava Bosne in Hercegovine že a priori ne zagotavlja enakopravnosti slehernega državljana (članstvo v državnih institucijah omogoča le trem konstitutivnim narodom – Srbom, Hrvatom in Bošnjakom, vsi drugačne pripadnosti oziroma tako imenovani *ostali* te možnosti nimajo, to pa je poglavitni razlog za nujnost implementacije sodbe Sejdić-Finci, ki jo je izreklo Evropsko sodišče za človekove pravice v Strasbourgu) in resnično upamo, da bo bosansko-hercegovska oblast naredila odločen korak proti politični zrelosti in Ustavo ustrezno spremenila, kar je med drugim tudi konkreten pogoj za evropske integracije. V medijih so nekatere osebe iz solidarnosti do skupine ostalih izjavili, da se bodo na popisu izjasnili kot ostali. In vendar po vseh ugotovitvah naše analize dolgotrajnega in turbulentnega potovanja Bošnjakov skozi čas lahko v aktualni problematiki popisa prebivalstva 2013 v Bosni in Hercegovini v izjavah določenih skupin in posameznikov konstatiramo sodobna prizadevanja po vedno zelenem izginotju bošnjaškega ljudstva. Na Bošnjake s tem oblasti iz Republike Srbske indirektno pritiskajo zavoljo ponarejanja rezultatov popisa, ki v tem primeru ne bodo dajali prave slike o demografski strukturi Bosne in Hercegovine; Bošnjaki pa bi, čeprav so večina, postali manjšina. Ne glede na prihodnje ustavne spremembe in morebitni socialni in ekonomski napredek v Bosni in Hercegovini, bi eventualna nerealna slika popisa prebivalstva – zaradi predhodnega zavajanja in povzročanja zmede med Bošnjaki – za njih bila pogubna zadeva. Genocid bi s tem bil uspešno zaključen. Popis prebivalstva 2013 je nedvomno eden izmed indikatorjev stopnje bošnjaške enotnosti in nacionalne (samo)zavesti.

Po analizi nekaterih sekundarnih virov različnih avtorjev je razvidno, da se nam je potrdila hipoteza o tem, da je **politična identiteta Bošnjakov še vedno šibka, in zato pri odločanju ne pride do izraza**. Bošnjaška politična identiteta je še vedno malo (in različno) opredeljena, kajti kot narod so se začeli razvijati relativno pozno, in zato prihaja do določenih težav. Sedaj, ko se po ulicah Sarajeva, Mostarja, Banja Luke, Tuzle, Bihaća in drugih mest sprehaja generacija, ki se vojne (skorajda) ne spominja, politični prostor Bosne in Hercegovine potrebuje nove, mlade ljudi, katerih um ni zasičen z idejami, ki so bile povezane s spopadi, ki so se končali pred sedemnajstimi leti, niti z idejami, ki ne dajejo pravega odgovora na obstoječo politično krizo.

Čeprav se motivi akademskih, kulturnih, verskih in političnih skupin in posameznikov razlikujejo, si načeloma vsi Bošnjaki želijo povrniti in učvrstiti svojo identiteto.

Integriteto in suverenost svoje edine države in domovine, Bosne in Hercegovine, želijo pred sovražniki danes ubraniti tako gorečno, kot so ju v času agresije, ko so podobno kot danes imeli poleg premalo orožja tudi premalo podpore Evrope in sveta.

Zavzetost za boljšo prihodnost v njihovi državi, ki jo kot vselej želijo živeti skupaj s svojimi sodržavljanji (etničnimi Srbi in Hrvati in manjšinami), jim iz dneva v dan povečuje trenutna, dolgotrajna ekonomska in politična kriza, ki je Bosno in Hercegovino (med drugim na poti v evropsko integracijo) paralizirala. Bošnjaki si želijo prebuditi lastno identiteto zavoljo miru in blaginje zase in za svoje sosede. Tradiciji in zgodovini, na katero se sklicujejo, in družbi, kakršne si želijo, je moment pluralnega, kozmopolitskega in multikulturnega imanenten in nujen.

Glede na majhen obseg raziskave lahko na tej točki izpostavimo še mnoge druge dejavnike, s katerimi bi lahko v prihodnosti bolj podrobno opredelili vlogo in položaj Bošnjakov, kot so: vpliv mednarodne skupnosti, pozicije različnih političnih strank (predvsem Stranke demokratske akcije) in raznolika politična participacija, verske skupnosti (Islamska skupnost v Bosni in Hercegovini) in sekte (izzivi, ki jih prinaša vehabizem in širitev šiizma), vpliv sosednjih držav (precej zanimivi se nam zdijo bošnjaški odnosi s Turčijo) in tako dalje. Na podlagi tega bi lahko raziskavo razširili na celotno politiko Bosne in Hercegovine, in analizirali situacijo Zahodnega Balkana.

Vprašanje sodobne identitete in politike Bošnjakov ostaja v mnogih segmentih odprto za nadaljnje, bolj poglobljeno raziskovanje, odgovori nanj pa odvisni od dogodkov in procesov, ki jih v Bosni in Hercegovini pričakujemo v prihodnosti. Zaplet – kajti zapletenost je Bosni skoraj stereotipno imanentna – je neizogiben. Razplet je težko napovedati.

Vsako poletje se v Sarajevu odvija Sarajevo Film Festival. In vsakič, ko se Festival zapre, se hermetično zapre tudi vtis, ki ga Sarajevo pusti v gručah turistov in obiskovalcev Festivala. Bosna in Hercegovina, ki je domovina ljudi mnogih, različnih etničnih pripadnosti, še vedno ni izgubila kozmopolitskega duha, ki se po naši raziskavi zdi nekaj nespremenljivo tolerantnega. Bošnjaki pa so med temi ljudmi tisti, ki želijo, da njihova žrtev vojne in genocida namesto maščevanja postane opomin človeški civilizaciji in temeljni kamen državnosti unitarne, suverene Bosne in Hercegovine, ter

da slavno bosansko multikulturalnost, s katero se ponašajo pred Evropo in svetom, uživajo v enakopravnem položaju s svojimi sodržavljeni.

7 LITERATURA

1. Abazović, Mirsad D. 1999. *Kadrovski rat za BiH*. Sarajevo: Savez logoraša Bosne i Hercegovine i Centar za istraživanje i dokumentaciju.
2. Ajnadžić, Nedžad. 2012. *Politički i vojni značaj odbrane Sarajeva*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
3. Al-Ahsan, Abdullah. 2004. *Ummet ili nacija?* Sarajevo: Libris.
4. Alibašić, Ahmet. 2007. Pravci i elementi razvoja islamske tradicije Bošnjaka u bosanskom kontekstu. V *Zbornik radova naučnog skupa "Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj i institucije, perspektive"*, ur. Mehmedalija Hadžić, 491–509. Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.
5. Alispahić, Fatmir. 2008. *Marketing tragedije: kolumne iz magazina SAFF, 2003. - 2008*. Tuzla: Autor.
6. Bebler, Anton. 2006. Post-Dayton Bosnia and Herzegovina: its past, present and future. V *IFIMES Yearbook 2006*, ur. Zijad Bećirović, 67–100. Ljubljana: Bakhtyar Aljaf.
7. Brka, Osman. 2012. *Bosanska savremena zbilja*. Tešanj: Autor.
8. Bojić, Mehmedalija. 2001. *Historija Bosne i Bošnjaka: (VII-XX vijek)*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.
9. Bösch, Rahel. 1996. Nije građanski rat, nego genocid. V *Etničko čišćenje – genocid za Veliku Srbiju*, ur. Jusuf Žiga in Muharem Kreso, 208–212. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i Bosanski kulturni centar.
10. Busuladžić, Mustafa. 1997. *Muslimani u Evropi*. Sarajevo: Sejtarija.
11. Cerić, Mustafa. 2002. *Vjera, narod i domovina: hutbe, govori i intervjui*. Sarajevo: Udruženje ilmijje Islamske zajednice u BiH.
12. Demirović, Mujo. 1999. *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici*. Bihać: Ekonomski fakultet. Pravni fakultet.
13. --- 2013. Paradigma Bosne i Bošnjaštva. *Unsko-sanske novine Krajina*, (23. avgust).
14. --- 2003 in Slavko Kukić. *Metodologija naučnoistraživačkog rada društvenih nauka*. Bihać: Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću.

15. Dervišević, Alaga. 2006. *Bošnjaci u dijaspori*. Sarajevo: Bosanska riječ.
16. Donia, Robert J. 2007. Nationalism and Religious Extremism in Bosnia-Herzegovina and Kosovo since 1990. V *IFIMES Yearbook 2007*, ur. Zijad Bećirović, 133–150. Ljubljana: Bakhtyar Aljaf.
17. Draganović, Krunislav in Dominik Mandić. 1991. *Herceg-Bosna i Hrvatska*. Split: LAUS.
18. Dudaković, Atif. 1996. Izvodi iz diskusija sa VIII redovne sjednice Glavnog odbora SDA – general Atif Dudaković, član odbora SDA. V *Dokumenti sa VIII redovne (proširene) sjednice Glavnog odbora održane 27. i 28. januara 1996. godine u Sarajevu*, ur. Mirsad Ćeman, Enisa Demić in Elvir Hadžiahmetović, 77–89. Sarajevo: SDA.
19. Duraković, Nijaz. 1994. *Prekletstvo Muslimanov*. Ljubljana: Centrachemie.
20. Džaja, Srećko M. 2002. *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918 – 1991). Mit besonderer Berücksichtigung Bosnien-Herzegowinas*. München: Südost-Institut Oldenburg.
21. Filandra, Šaćir. 1998. *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
22. --- 2008. Religija protiv nacije: slučaj Bošnjaka. V *Godišnjak BZK "Preporod"*, ur. Esad Zgodić, 21–26. Sarajevo: BZK "Preporod".
23. Gavrankapetanović, Munir. 1994. *Zapisi iz opkoljenog ali nepokorenog Sarajeva 1992-1994*. München: Elif.
24. Hadžijahić, Muhamed. 1990. *Porijeklo bosanskih Muslimana*. Sarajevo: Bosna.
25. Handžić, Mehmed. 1998. Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana. V *Bošnjaci i islam: izbor tekstova*, ur. Muhamed Hadžijahić in Fehim Nametak, 17–35. Sarajevo: Visoki saudijski komitet za pomoć Bosni i Hercegovini.
26. Ibrahimagić, Omer. 1998. *Constitutional development of Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Vijeće Kongresa Bošnjačkih intelektualaca.
27. --- 2000. *Bosna i Bošnjaci poslije Dejtona*. Sarajevo: Vijeće Kongresa Bošnjačkih intelektualaca.
28. --- 2009. *Državnopravni i politički razvitak Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Autor.
29. Ibraković, Dželal. 2008. *Bosna, islam – Bošnjaci*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

30. Imamović, Mustafa. 1998. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture Preporod.
31. --- 2006a. *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
32. --- 2006c. *Osnove upravno-političkog razvitka i državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
33. Isaković, Alija. 1994. *Antologija zla*. Sarajevo: Ljiljan.
34. Izetbegović, Alija. 1990. *Islamska deklaracija*. Sarajevo: Bosna.
35. --- 1990b. *Islam između Istoka i Zapada*. Sarajevo: Autor.
36. --- 1994. *Govori i pisma Alije Izetbegovića*. München: SDA München.
37. --- 1995. *Čudo Bosanskog otpora*. Sarajevo: BIH PRESS.
38. --- 1999. *Moj bijeg u slobodu: bilješke iz zatvora 1983-1988*. Sarajevo: Svjetlost.
39. --- 2004. *Tajna zvana Bosna – govori, intervjui, pisma*. Sarajevo: SDA.
40. Jazbec, Milan. 2007. *Security and Diplomacy in the Western Balkans*. Ljubljana: IFIMES.
41. Kadrić, Jusuf. 2004. *Bošnjaci – žrtve i svjedoci*. Sarajevo: Savez logoraša Bosne i Hercegovine i Centar za istraživanje i dokumentaciju.
42. Karčić, Fikret. 2007. Islam u sekularnoj državi: primjer Bosne i Hercegovine. V *Zbornik radova naučnog skupa "Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj i institucije, perspektive"*, ur. Mehmedalija Hadžić, 424–436. Sarajevo: Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.
43. Karić, Enes in Mujo Demirović. 2002. *Reis Džemaludin Čaušević – Prosvjetitelj i reformator I*. Sarajevo: Ljiljan.
44. Kulundžić, Zvonimir. 1951. *Knjiga o knjizi*. Zagreb: Školska knjiga.
45. Lukšič, Igor in Jernej Pikalo. 2008. *Uvod v zgodovino političnih idej*. Ljubljana: Založba Sophia.
46. Mazower, Mark. 2008. *Balkan. Od konca Bizanca do danes*. Ljubljana: Krtina.
47. Miraščić, Dženeta. 2009. *Bosanski model demokratske vlasti*. Tuzla: Narodna i univerzitetska biblioteka Derviš Sušić Tuzla.
48. Mujkić, Asim. 2010. *Pravda i etnonacionalizam*. Sarajevo: Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu. Fondacija Heinrich Böll, Ured u Sarajevu.
49. Muslimović, Fikret. 1993. *Kako su nas slagali*. Bihać: Stranka demokratske akcije okruga Bihać.

50. Pejanović, Mirko. 2010. *Ogledi o državnosti i političkom razvoju Bosne i Hercegovine: studije, članci, intervjui*. Sarajevo/Zagreb: Šahinpašić.
51. Pozderac, Hamdija. 2008. *Državnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*. Bihać: Pravni fakultet Bihać.
52. Prelog, Milan. 1912. *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*. Sarajevo: Naklada J. Studničke i druga.
53. Robertson, David. 2004. *The Routledge Dictionary of Politics*. New York: Routledge.
54. Sarač, Dženita. 2009. Neuspjeh sekularizacije i jačanje religijskog identiteta početkom 1980-ih godina u Bosni i Hercegovini. V *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović, 153–184. Sarajevo: Institut za istoriju.
55. Silber, Laura in Allan Little. 1996. *Smrt Jugoslavije*. Ljubljana: CO LIBRI.
56. Smajić, Aid. 2011. Bosnia and Herzegovina. V *Yearbook of Muslims in Europe*, ur. Jørgen S. Nielsen, 93–111. Leiden: Koninklijke Brill NV.
57. Soklović, Džemal. 2006. *Nacija protiv naroda: Bosna je samo jedan slučaj*. Beograd: Biblioteka XX vek.
58. Šehić, Zijad. 2007. *U smrt za cara i Domovinu*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
59. *Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*. 1997. Dostopno prek: www.rijaset.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1997.pdf (20. avgust 2013).
60. Velić, Muhamed. 2010. *Bošnjaci na pola puta*. Sarajevo: Bemust.
61. Velikonja, Mitja. 2003. *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*. College Station: Texas A&M University Press.
62. Zgodić, Esad. 1998. *Bošnjačko iskustvo politike: Osmansko doba*. Sarajevo: Euromedia.
63. --- 1999. *Ideologija nacionalnog mesijanstva*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.
64. Žiga, Jusuf. 1995. *Bosanska krvava zbilja*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.